

परमपूज्य गुरुवर्य श्रीरामचंद्र शंकर टाकी
ऊर्फ श्रीभाई
यांचे परमपावन

त्रोटक चरित्र

॥ श्रीसद्गुरु प्रसन्न ॥
परमपूज्य गुरुवर्य श्रीरामचंद्र शंकर टाकी ऊर्फ श्रीभाई
यांचे परमपावन
त्रोटक चरित्र *
मंगलाचरण

श्रीरामचंद्र प्रभु शंकर आत्मजाला । प्रेमे प्रणाम करुं टाकिकुलात्मयाला ॥
सद्भक्ति-मंदिर उभारुनि मंडळीतें । स्थापूनिया करि प्रसारचि कार्य तेथें ॥
श्रीरामचंद्र-चरणांबुंजिं गुंग व्हावें । भुंगें-मनें अनुदिनीं अतिशुद्ध-भावें ॥
सच्छ्रद्धयें श्रवण-कीर्तन तें घडावें । श्रीविष्णुच्या हृदयिं नित्य सुखें रहावें ॥

* * * * *

- श्रीमंगेशसुधा.

संतांच्या विभूती । धर्मालागीं अवतरती ॥
धर्मरक्षणाकारणें । साधु होताती अवतीर्णें ॥
जगा लावावें सत्पथीं । हेचि साधूची पै कृती ॥
एकाजनार्दनीं साधु । हृदयीं वसे ब्रह्मानंद ॥

(१) अवतारकार्य : युगायुगाचे ठायीं साधूंचे संरक्षण करण्यासाठीं, खलदुष्टांचें हनन करण्यासाठीं व आपल्या भवतारक लीला प्रगट करून धर्माची स्थापना करण्यासाठीं भगवान् ज्याप्रमाणें अवतीर्ण होतात, त्याचप्रमाणें मधुनमधून श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, श्रीएकनाथमहाराज, श्रीतुकाराममहाराज, श्रीरामदासस्वामी, श्रीगौरांगप्रभु, श्रीरामकृष्ण परमहंस, श्रीनारायणमहाराज जालवणकर आदिकरून संतावतारही भागवत-धर्माचा प्रचार करण्यासाठीं वैकुंठाहून येऊन या भूतळीं प्रगट होतात व जगदुद्धाराचा संकल्पित कार्यभाग आटपून पुन्हां वैकुंठास जातात (दिसणें हाचि जन्म योगियां। ना दिसणें ह्य मृत्यु म्हणा॥ - सोहिरोबानाथ). संतशिरोमणी श्रीतुकाराममहाराज हेच विचार पुढील अभंगांत प्रगट करितात :-

“तुम्हां सांगावया कोणतें कारण । आलों वैकुंठाहून याच कामा ॥ १ ॥
कलीमाजीं झाल्या पातकांच्या राशी । म्हणोनि आम्हांसी पाठविलें ॥ २ ॥
नामें करोनियां पापें जाळावया । जीव उद्धाराया कलिमाजी ॥ ३ ॥
माझिया बोलाचा जरी मानाल शीण । भोगाल पतन यमपुरी ॥ ४ ॥
पापताप तुमचे जाती नासोनियां । तुम्हां सांगोनिया जातो तुका ॥ ५ ॥”

आमचे चरित्रनायक गुरुवर्य श्रीभाई आपण या मृत्युलोकीं कशासाठीं अवतीर्ण झालों, तें आपल्या ‘चरमाष्टकांती’ल** पुढील वचनांत स्पष्टपणें निवेदन करतात.

“आलों जागवाया गीतासारामृत । जगद्वंद्वपंथ गुरुशक्ति ॥”

वरील उक्तीवरून भगवद्गीतेचें अंतिमध्येय जो सगुणमोक्ष किंवा वैकुंठवास तो साधण्याचें गुरुभक्ति हें साधन असल्यामुळें या भक्तीचें स्वतः आचरण करून जगतास धडा घालून देण्याकरितां मुख्यत्वेकरून गुरुवर्य श्रीभाईचा अवतार झाला होता. ही गुरुभक्ति म्हणजेच सद्भक्ति असून त्यांनी स्थापना केलेल्या सद्भक्ति प्रसारक मंडळीकडून तिचा सर्वत्र प्रसार व्हावा असा ईश्वरी संकेत दिसतो. कारण, या मंडळीकडून जितके इंग्रजी व मराठी ग्रंथ प्रसिद्ध झाले आहेत त्या सर्वांचें व त्यांनी स्थापन केलेल्या जोगेश्वरी येथील सद्भक्ति-मंदिरांत होणाऱ्या भजन, पूजन, कीर्तन, प्रवचनादि सर्व हरिसेवेचें तत्त्व म्हणजेच ही गुरुभक्ति होय, हें निर्विवाद आहे. असो. भगवदाज्ञेनें जगाच्या कल्याणास्तव अवतीर्ण झालेल्या अशा या थोर विभूतीच्या परमपावन आणि गोड चरित्राकडे आपण आतां वळू.

*****
* हें परमपूज्य गुरुवर्य श्रीभाईचे उद्बोधक, स्फूर्तिदायक व परमपावन त्रोटक चरित्र त्यांच्याच अनुज्ञेनें (चिठ्यांचे द्वारा श्रीभाईची झालेली आज्ञा :- “हि सेवा चि. मधुकर दळवी याचे हातून व्हावी अशी माझी इच्छा आहे-) त्यांचे नातू अर्थात् श्रीमती लक्ष्मीबाईचे कनिष्ठ चिरंजीव बंधु श्रीयुत मधुकर मंगेश दळवी यांनी “तरुण-सारस्वत” या त्रैमासिकासाठीं व्यवस्थापकाच्या विनंतीवरून *** मुद्दाम लिहिलें. या मासिकांतूनच श्रीभाईचे पिता व सद्गुरुनाथ श्रीशंकर व्यंकटेश टाकी ऊर्फ श्रीबाबा व त्यांचे सद्गुरुराज श्रीराधाकृष्ण तोरणे यांची त्रोटक चरित्रे नुकतीच प्रसिद्ध झालीं आहेत. गुरुवर्य श्रीभाईचा पुण्यतिथिदिन आश्विन व. ३ अर्थात् ता. ८-१०-१९४१ हा असल्यामुळें वरील त्रैमासिकाच्या अक्टोबरच्या अंकांत प्रस्तुतचे चरित्र प्रसिद्ध झाल्यावर लगेच ‘सद्भक्ति-प्रकाशांत’ त्याचें पुनर्मुद्रण झाल्यानें आमच्या प्रिय वाचकांस या गोड व मंगलप्रद चरित्राचा फायदा श्रीभाईच्या पुण्यतिथीसारख्या पर्वणीकाळीं घेतां येईल असें वाटल्यावरून हें चरित्र सत्वर लिहून काढण्यांत आलें. परंतु, कांही अपरिहार्य कारणास्तव ‘तरुण-सारस्वत’ चा अक्टोबर अंक निघण्यास विलंब असल्यामुळें, हें चरित्र ‘सद्भक्ति-प्रकाशांत’ त प्रथम प्रसिद्ध करून त्यांचे पुनर्मुद्रण ‘तरुण-सारस्वतांत’ त यथाकाळीं करण्यांत यावें असें या उभय

त्रैमासिकांच्या व्यवस्थापकांनी आपसांत ठरविलें. विजयादशमीसारख्या सुदिनीं- सुमुहूर्तीं प्रस्तुत पावन चरित्र प्रिय वाचकांसु सादर करण्याचा सुयोग आम्हांला श्रीभाईंच्या कृपेनें लाभल्याबद्दल धन्यता वाटते. चरित्र लेखक रा. दळवी यांचे वय अवघे १९ वर्षांचे असून ते आर्ट्स कॉलेजचे विद्यार्थी असल्यामुळे त्यांना पारमार्थिक वाङ्मयाचा विशेष परिचय नसणें साहजिकच आहे. त्यांचें लक्ष आपल्या अभ्यासाकडे विशेष वेधलें गेल्यामुळे त्यांना गुरुवर्य श्रीभाईंच्या प्रवचनांचा लाभ मुळींच घेतां आला नाही. असें असूनही अश्चर्याची गोष्ट हीच कीं, रा. दळवी यांना गुरुवर्य श्रीभाईंच्या कृपेनें अनुग्रह होऊन थोडे दिवस झाले न झाले तोंच गुरुवर्य श्रीभाईंनी आपल्या चरित्ररूपी वाङ्मयसेवेचा अलभ्य लाभ आपण होऊन त्यांच्या पदरांत घातला, ही गोष्ट अत्यंत समाधानाची व अभिनंदनीय होय, यांत संशय नाही.

‘सद्भक्ति-प्रकाश’ व. ८, अंक ७ मध्ये आम्हीं जाहीर केल्याप्रमाणें श्रीभाईंच्या विस्तृत चरित्राचा लाभ वाचकांना अद्याप देतां आला नाही, त्याबद्दल अत्यंत दिलगीरी वाटते. परंतु, त्याला खरोखरच आमचा नाईलाज आहे. कारण, ज्या एका वयोवृद्ध, तपोवृद्ध व ज्ञानवृद्ध सद्गृहस्थांस ‘टाकी-वंशावळी’चा पूर्वेतिहास मिळवून देण्यास आम्हीं विज्ञप्ति केली होती व त्यांनीही जी मोठ्या प्रेमादरानें मान्य केली होती, ती कांही अपरिहार्य कारणास्तव फलद्रूप होऊं शकली नहीं, याला त्यांचाही नाइलाज आहे. ‘तुका म्हणे उगी रहावे । जें जें होईल तें तें पहावे ॥’ या सिद्धांताप्रमाणे आम्हांला तरी सध्यां स्वस्थ बसण्या पलीकडे काय इलाज आहे. परमपूज्य गुरुवर्य श्रीभाई ही माहिती कोणाकडून, कधीं व कशी देतात हें पहावयाचें आहे । “तुका म्हणे नाहीं चालत तांतडी । प्राप्तकाळघडी आल्यावीण ॥” या वचनाप्रमाणें सध्यां भगवंताच्या लीलेचें कवतुक पहाण्यापलीकडे तरी आमच्या हातीं काय आहे !! तावत्काळपर्यंत आमचे प्रिय वाचक हें अल्पचरित्र वाचून आपली ‘दुधाची तहान ताकानें भागवितील’ अशी पूर्ण आशा बाळगतां.

— संपादक, ‘स. प्र.’

*** आम्हीं जातो पुढें आमुच्या हो घामा । तुम्हीं या विश्रामा यथाकाळीं ॥१॥

नका करुं शोक पिता पुत्र एक । वैकुंठनायक शिरीं वंदा ॥२॥

बाबा राधाकृष्ण नारायणद्वय । गुरुदत्तात्रेय अत्रि विधी ॥३॥

कुळ-ग्राम-देव पुरुष पंडित । दास वाणि नाथ गा निरिच्छें ॥४॥

ध्यानीं प्रेमरुप वाचे नामलीला । सर्वात्म विठ्ठला नित्य स्मरा ॥५॥

आलों जागवाया गीतासारांमृत । जगद्वंद्यपंथ गुरुभक्ति ॥६॥

कल्याणा बोलिलों अधिक जें उणें । क्षमा तें करणें बंधुभगिनी ॥७॥

राम-कृष्ण-ज्ञानदेव विष्णु होत । तेवीं यमासुत लक्ष्मीपती ॥८॥

*** सन्माननीय व्यवस्थापक,
‘सद्भक्ति-प्रकाश’,
श्रीशंकर लॉज, जोगेश्वरी, मुंबई सबर्बन.

सप्रेम सा. न. वि. वि. :-

आपण ‘तरुण-सारस्वता’ साठीं आमच्या विनंतीचरुन “श्रीशंकर व्यंकटेश टाकी ऊर्फ श्रीबाबा” व “श्रीराधाकृष्ण राधोबा तोरणे” यांची त्रोटक चरित्रें त्यांच्या छायाचित्रांचे ब्लॉकसह पाठविल्याबद्दल आम्ही आपले अत्यंत ऋणी आहोंत.

श्रीरामचंद्र शंकर टाकी ऊर्फ श्रीभाई यांची पुण्यतिथि येत्या अक्टोबर महिन्यांत येत असल्यामुळे त्यांचे अल्प चरित्र त्यांच्या छायाचित्राच्या ब्लॉकसह आम्हांस अक्टोबरच्या अंकांत प्रसिद्ध करण्यासाठीं पूर्ववत् पाठवाल आणि उपकृत कराल अशी पूर्ण आशा बाळगतां. तसदीची माफी असावी.

कळावें, लोभ वृद्धिंगत असो द्यावा ही विनंती.

आपला,
व्यवस्थापक, ‘तरुण-सारस्वत.’

(२) जन्मकाळ :- शुभमास व शुभतिथि या दोहींच्या सुसंगमांत परमपूज्य गुरुवर्य श्रीभाईचा जन्म श्रावण शुद्ध एकादशी शके १७७९, शनिवार रोजी मुंबई येथे गायवाडीत झाला. ह्याच शुभतिथीस श्रीविसोबा खेचरांचे वैकुंठप्रयाण झाले. त्यांची इंग्रजी जन्मतारीख १ ऑगस्ट १८५७ होती. हा काळ सत्तावन सालच्या बंडानंतर सर्वत्र शांतता नांदू लागल्यानंतरचा होय. त्यावर्षी जुलैअखेरपर्यंत पावसाचा एक थेंबदेखील पडला नव्हता व त्यामुळे जिकडे-तिकडे हाहाकार झाला होता; इतक्यांत ऑगस्टच्या १ ल्या तारखेस एकाएकी प्रचंड वृष्टि झाली. या दृष्टीने हा दिवस अत्यंत संस्मरणीय व महत्वाचा आहे.

(३) नामकरणविधि व बालपण :- संतशिरोमणी श्रीतुकाराममहाराजांच्या ‘शुद्धबिजापोटी’ । फळें रसाळ गोमटीं ।।’ या उत्कथनीरूप महान् संत-विभूति शिवावतार गुरुवर्य श्रीशंकर व्यंकटेश टाकी ऊर्फ श्रीबाबा व त्यांस पूर्वपणें शोभणारी भार्या सौ. श्रीपार्वतीबाई यांच्या पवित्र उदरीं गुरुवर्य श्रीभाईसारखे महात्मे शुचिष्मंत व भक्तिमान् अशा या संतघराण्यांत जन्मास आले, हें यथायोग्यच झालें. श्रीबाबांची सत्यनिष्ठा, त्यांची एकाविधभक्ति व त्यांचे शुद्धाचरण या सद्गुणांचा विचार केला म्हणजे गुरुवर्य श्रीभाईचा जन्म अशा पवित्र वैष्णव कुळांत झाला यांत नवल नाही. गुरुवर्य श्रीभाईचे मातुश्रीने ‘भिकू’ असें पाळण्यांतील नांव ठेवले. त्यांचें पत्रिकेंतील नांव ‘योगेश्वर’ होतें. श्रीभाई ‘वामन’ या नांवनेही संबोधिले जात. ‘योगेश्वर’ हें नामाभिधान पुढें यथाकाळीं त्यांनी केलेल्या पारमार्थिक क्षेत्रांतील कामगिरीवरून कसें सार्थ होतें, हें कोणाही त्यांच्या परिचयाच्या माणसास कळल्यावाचून रहणार नाही. यानंतर कांहीं कारणास्तव ‘रामचंद्र’ हें त्यांच्या मामाचें नांव त्यांना ठेवण्यांत आलें आणि तेंच पुढें कागदोपत्रीं चालू राहिलें. तथापि ‘भिकुभाई’ अशा टोपण नांवानें ते आपल्या कुटुंबांतील मंडळींत ओळखले जात. लहानपणापासूनच गुरुवर्य श्रीभाई तैलबुद्धीचे, श्रद्धावान्, प्रज्ञावंत व दयार्द्र होते. त्यांना स्नान-संध्येची, हरिभजनाची, पुराणश्रवणाची व देवपूजेची फार आवड होती. यावरून संताची लक्षणे त्यांच्या नखशिखांत त्याचवेळीं भरलीं होती हें दिसून येतें (Child is the father of the man).

(४) शिक्षण व नोकरी : त्यांचें प्राथमिक शिक्षण पूर्ण झाल्यावर दुय्यम शिक्षणासाठीं तें सेंट झेवीअर हायस्कुलांत गेले व तेथूनच चे मॅट्रिकची परीक्षा उत्तीर्ण झाले. त्यांचे उच्च शिक्षण एल्फिन्स्टन कॉलेजमध्ये झालें व तेथून ते इ. स. १८८३ सालीं बी.ए. झाले. त्यापूर्वीच इ. स. १८८१ त त्यांना कारवार येथील सरकारी शाळाखात्याचे हायस्कुलांत शिक्षकाची जागी मिळावी व लवकरत ते मुंबई शाळाखात्याचे इन्स्पेक्टर झाले. दीर्घोद्योग, कामाची खरी कळकळ, क्षमाशीलता, अत्यंत दपाळपणा, इत्यादि अनेक सद्गुणांमुळे त्या दयासागराची या खात्यांत लवकरच भरभराट होऊन त्यांनी तेथें आपलें उच्च शिखर गांठलें. शिक्षणकला तर त्यांना चांगलीच साधली होती. विद्वता व शक्षिणशैली ह्या दोन्ही गुणांमुळे त्यांची उत्तम प्रतीचे शिक्षक अशी ख्याती होती. जसे ते उत्तम शिक्षक होते तसेच ते उत्तम परीक्षकही (इन्स्पेक्टर) होते. परीक्षेच्या नियमांचा उमेदवारांना जितका फायदा देतां येईल तितका देऊन त्यांना ते परीक्षेत उत्तीर्ण करून घेत. विद्यार्थ्यांना किती येतें हें पहाणारा तोच उत्तम परीक्षक असून किती येत नाही हें पहाणारा तो खरा परीक्षक नव्हे, असें ते नेहमीं म्हणत असत. त्यांच्या ‘भाई’ ह्या लोकप्रिय नावांत असलेलें माधुर्य त्यांच्या मित्रांना त्यांच्या प्रेममूर्तिकडे आकर्षित करून घेई व ते त्यांच्या सद्गुणांचा मनमुराद उपयोग घेत असत. त्यांच्या हातून शिक्षणकार्यांत चिरस्मरणीय अशीं अनेक कृत्यें झालीं आहेत.

(५) मि. माडनसाहेबांचा प्रेमसंबंध :- याचवेळीं गुजराथी शाळा-खात्याचे इन्स्पेक्टर शेठ जमशेटजी फरदुनजी माडन यांच्याशीं गुरुवर्य श्रीभाईचा जो स्नेहसंबंध जडला तो शेवटपर्यंत तसाच अखंडित राहिला. ते एकमेकांवर बंधुप्रमाणें प्रेम करीत असत. आज आपण श्रीभाईची भगवद्गीतेवरील जी इंग्रजी टीका वाचतो व तसेंच श्रीभाईचें जें छायाचित्र आपल्याला बहुभाग्यानें लाभलें आहे, त्याचें श्रेय सर्वस्वीं मि. माडनसाहेबांनाच आहे. गुरुवर्य श्रीभाईचा स्वभाव त्यांच्या नेहमींच्या वागणुकीवरून इतरांच्या सहज लक्षांत येण्यासारखा असल्यामुळे अगदीं अल्प-काळांतच मि. माडनसाहेबांनीं त्यांना चांगलेंच ओळखलें आणि हें गुरुवर्य श्रीभाईना त्यांनी आरकोनम् स्टेशनवरून लिहिलेल्या पत्रांतील खालील उताऱ्या वरून दिसून येतें:-

“ गेल्या दहा वर्षांत झालेल्या आपल्या मैत्रीपासून मला जो फायदा झाला त्याचें वर्णन माझ्या अल्पमतीच्या आटोक्याबाहेरचें आहे. ईश्वरकृपेनें आपला व माझा समागम घडला त्याच्या योगानें माझ्या शीलाला नवीन वळण मिळालें. आपल्या अंगी जे अनेक अत्युत्तम गुण आहेत त्या सर्वांचा माझ्या मनावर कायमचा परिणाम झाला आहे आणि माझें शील बनविण्यास ते करणीभूत झाले आहेत.”

आशा प्रकारें ज्यांना ज्यांना श्रीभाईच्या सुसंगतीचा फायदा घेण्याची सुवर्ण संधी लाभली, त्यांचे श्रीभाईविषयी झालेल्या मताचें वर्णन करावें तेवढें थोडेंच आहे.

गुरुवर्य श्रीभाईचें व मि. माडनसाहेबांचें परस्परांवर अत्यंत प्रेम होतें. परंतु, इ. स. १९०२ सालीं श्रीबाबांनी हा लोक सोडून वैकुंठास प्रयाण केल्यावर तर त्यांचें एकमेकांवरील प्रेम झपाट्यानें वृद्धिंगत होऊं लागलें. गुरुवर्य श्रीबाबांचा सल्ला घेतल्याशिवाय पुढें पाऊल न टाकण्याची गुरुवर्य श्रीभाईना संवय जडल्यामुळे श्रीबाबा वैकुंठवासी झाल्यावर त्यांनी आपला सर्व भार आपल्या पूर्णपणें कसोटीस उतरलेल्या मि. माडनसाहेबांवर टाकला. श्रीभाईच्या ठिकाणीं असलेलें मि. माडनसाहेबांचें प्रेम व पूज्यबुद्धि पुढें पुढें तर इतकी वाढली कीं, त्यांची जीं जीं पत्रें येत त्यांत त्यांनी ‘श्रीभाई’ ह्याच लोकप्रिय गोड नांवाने त्यांच्याविषयीं उल्लेख केल्याचें आढळून येतें.

(६) सेवानिवृत्ति :- इ. स. १९११ सालीं गुरुवर्य श्रीभाई सेवानिवृत्त झाले. त्यांच्या वरिष्ठानीं त्यांची योग्यता पूर्णपणे ओळखली होती. त्यांनी आणखी कांही काळपर्यंत खात्यांत काम करावें, अशी त्यांची फर इच्छा होती. त्यांच्याबद्दल “His devotion to duty is unique. – कर्तव्यकर्माच्या ठिकाणची त्यांची तन्मयता अलौकिक आहे.” असे स्पष्टोद्गार त्यांच्या एका वरिष्ठ एका वरिष्ठ अधिकाऱ्याने काढले आहेत. “मि. टाकीसारखे जर तीन अधिकारी असतील तर आमचीं सर्व खातीं आम्हीं उत्तम प्रकारे चालवूं.” असे विचार आणखी एका अधिकाऱ्याने त्यांच्याबद्दल प्रगट केले आहेत. एवढ्या मानाची जरी त्यांची ही जागा होती आणि त्यांचा अधिकार जरी अशा प्रतीचा होता तरी त्यांना त्याविषयीं तिळभरदेखील अभिमान नव्हता आणि हें अगदीं अपूर्व आहे. त्यांच्या निस्पृहतेची व परोपकारी वृत्तीची लोकांना पूर्ण जाणील होती. जरी ते प्रपंच करीत होते तरी ते त्याहून अगदीं अलिप्त होते, आणि हें कोणत्याहि समंजस आणि सुसंस्कारी माणसाच्या लक्षांत येण्यासारखें होतें. परंतु सेवानिवृत्त होईपर्यंत त्यांना मि. माडनसाहेबां शिवाय फारसें कोणी ओळखिलें नाहीं, ही खरोखरच आश्चर्याची गोष्ट होय !

(७) बालपणींच पारमार्थिक संस्काराचा उदय :- गुरुवर्य श्रीभाईच्या अंगी बालपणींच संतांची लक्षणे वास करीत होती, हें जें वर निवेदन करण्यांत आलें आहे, त्यांची साक्ष पुढील हकीगतच उघडपणें देत आहे :- “श्रीभाई हे श्रीशेषाशाई नारायणाच्या लांकडी मूर्तीची पूजा करीत असत. सातआठ वर्षांचे असतांना त्यांना ‘नवनीतांती’ल ‘आतां प्रभो ! दयाळा !’, ‘दे हरि ! संतपदांची जोड’, ‘संत दयाळ कसे’ वगैरे वगैरे, प्रेमळ पद्यें म्हणण्याचा नाद होता व हीं पद्यें म्हणत असतांना प्रेमाचें भरतें येऊन त्यांच्या नेत्रांवाटे आनंदाश्रु वहात असत.”

(८) खऱ्या परमार्थास आरंभ :- श्रीभाईचें आपल्या पूज्य मातुश्रींवर अत्यंत प्रेम असे व या दयाळु माउलीनेंही त्यांचा सांभाळ तळहाताच्या फोडा-सारखा केला होता. त्यांचें श्रीभाईवर किती अलौकिक प्रेम होतें, हें पुढील हकीगतीवरून कळून येईल :- श्रीभाईचे वडील श्रीबाबा यांची बदली कारवारास झाल्यामुळें श्रीभाईचे सर्व शिक्षण मुंबईस त्यांचे मावसे रा. सगुणराव संझगिरी यांचे येथें झालें. श्रीभाई सुटींत आपल्या प्रिय माता- पित्यांना भेटावयास जात. त्यांच्या मातुश्रीनें दिपवाळींत पक्कानें करावीं, सर्वांना द्यावीं, खाऊं घालावीं पण आपण मात्र त्यांना शिवूंही नये. कारण, श्रीभाईनीं सेवन केल्याशिवाय तिला तीं मुळींच रूचत नसत. श्रीभाई सुटींत कारवारास आल्यावर या दयाळु माउलीनें तीं सर्वे पक्कानें पुन्हा तयार करावीं आणि तीं श्रीभाईंना आपल्या हातानें खाऊं घालून मग आपण सेवन करावीं. काय हें मातृप्रेम ! येथें मातृवत्सलतेची तर परकाष्टाच झाली ! धन्य श्रीभाई आणि धन्य त्यांना शोभणाऱ्या त्यांच्यासारख्याच दयाळु मातुश्री !! असो. अशा या परमदयाळु मातुश्रीच्या कायमच्या वियोगानें श्रीभाईंना दुःखसागरांत लोटून दिल्यामुळें त्यांना कडकडीत वैराग्य झाल्यास त्यांत नवल तें काय ? या वैराग्यानें त्यांना एक प्रकारची उदासीनता प्राप्त झाली होती, आणि त्यांची बी. ए. ची. परीक्षा पहिल्यांदा नापास होण्यास विशेषतः हेंच कारण झालें. इ. स. १८८१ त कारवारचे सरकारी हायस्कुलांत त्यांनी शिक्षकाची जागा पत्करल्याचें मार्गें निवेदिलेंच आहे. कारवारास श्रीबाबांची आपल्या भक्तमंडळीबरोबर पारमार्थिक विषयावर चर्चा चालू असतां श्रीभाई जरी त्यांत प्रत्यक्ष भाग घेत नसत, तथापि ते आपल्या खोलींत बसून चर्चेच्या विषयाचें मोठ्या एकाग्रतेनें श्रवण व मनन करीत असत. मातृवियोगानें त्यांना जें वैराग्य प्राप्त झालें होतें व तेणेंकरून त्यांची मनोमूिमिका तापून जी शुद्ध होत चालली होती. तिला या श्रवणाची चांगलीच मदत मिळाल्यामुळें ती ज्ञानबीज पेरण्यास आतां पूर्णपणें तयार झाली; आणि हें श्रीबाबांच्या लक्षांत येतांच – “मागितल्याविण भीड न मानुनि देतिल सत्त्वगुणासरिसें ।।”

– या श्रीवामनोत्कीप्रमाणें त्यांनी योग्य संधी पाहून श्रीभाईंना अनुग्रह* दिला. त्या वेळेपासून श्रीबाबांशीं त्यांचा गुरु-शिष्याचा नवीन संबंध जोडला. श्रीभाई हे परमपितृभक्त होते. परंतु, आतां त्यांच्या या पितृभक्तीचें रूपांतर गुरुभक्तींत झाले. “आत्मप्रीति सहज । तो आत्माच वाटे अधोक्षज ।” या न्यायानें आधींच उच्च कोटींतली पितृभक्ति त्यांत स्वतःचे पिताच आतां प्रत्यक्ष गुरुदेव असा अनुभव त्यांच्याच कृपेनें प्राप्त झाल्यावर ‘दुधांत साखर’च झाली. श्रीकृष्णांनीही योग्यांच्या कुळांतला जन्म ‘दुर्लभतर’ असेंच म्हटलें आहे.

(* हा अनुग्रह श्रीभाईंना इ.स. १८८३ त झाला. त्याच वर्षीं त्यांच्या सावत्र मातुश्री श्रीअहिल्याबाई व त्यांच्या पत्नि श्रीलक्ष्मीबाई यांसहि झाला. त्यांचे चिरंजीव श्रीमंगेश रामचंद्र टाकी उर्फ श्रीदादाभाई यांचा जन्मसालहि हाच होय.)

(९) भागवतधर्माचें आचरण : पुढें सन १९०२ सालीं श्रीबाबा वैकुंठवासी झाल्यावर चारपांच दिवसांनींच श्रीभाईंना द्रष्टांत झाला कीं, सर्व जगतांत भागवतधर्माचें आचरण म्हणजे भगवद्भजन, नामसंकीर्तन, हरिकथा- निरूपण वगैरे, वगैरे होत असून जन भक्ति-प्रेम-सुख सर्वत्र भोगीत आहेत. तरी त्या धर्माचें अवलंबन आपल्या येथेंही यथापूर्व व्हावें. या सूचनेनुरूप श्रीबाबांच्या पादुका त्यांच्या खोलींत ज्या जागीं त्यांचे देहावसान झालें होतें, त्याच जागीं सुदिनीं-सुमुहूर्तीं प्रस्थापित करून भजन, पूजन वगैरे करण्यास सुरवात झाली. सेवाक्रम यथापूर्व चालू झाल्याचें ऐकून रा. बर्वे आदिकरून श्रीबाबांच्या वेळीं श्रवणास येणाऱ्या मंडळींना फारच आनंद झाला व ती मंडळी श्रीभाईंच्या श्रवणास दर रविवारीं नित्येनेंमानें येऊं लागली.

श्रीबाबांकडून मंडळींना श्रवणाचे वेळीं जसा आनंद व जसें समाधान मिळत असे तसाच आनंद व तसेंच समाधान श्रीभाईकडूनही त्यांना मिळू लागलें. श्रीभाईची भक्तिपूर्ण रसाळवाणी ऐकून व त्यांच्या निरूपणाचा अस्खलित ओघ पाहून श्रोत्यांना विस्मयपूर्ण आनंदाचें भरतें येत असे. श्रीभाई ग्वाल्हेरास आद्यसद्गुरु श्रीनारायण महाराज जालवणकर यांच्या खास पादुकांचे दर्शनास गेल्यावेळीं श्रीभाईचें प्रवचन झाल्यावर वै. चंदुबाई परुळकर-श्रीभाईच्या गुरुभगिनी-त्यांना म्हणाल्या, “श्रीबाबांच्या हयातींत आपण परमार्थसंबंधी एक शब्दही बोलत नव्हतां. म्हणून आतां झालेलें आपलें प्रवचन ऐकून तर मला मोठेंच आश्चर्य वाटलें.” त्यावर श्रीभाई म्हणाले, “हे तसेंच आहे. श्रीबाबा असतांना श्रवण व भजन यां व्यतिरिक्त अन्य कांही बोलण्याची जशी मला प्रवृत्ति होत नव्हती तसा बाबूही (श्रीदादाभाई) जरी आतां कांहीच बोलत नाहीं, तरी तो पुढें माझ्याहून अधिक बोलू लागेल.”

(१०) सेवानिवृत्त झाल्यावरचा उपक्रम :- श्रीभाई इ. स. १९११ मध्ये सेवानिवृत्त झाल्यावर त्यांना श्रीमद्भगवद्गीता, श्रीएकनाथी भागवत, श्रीवामनपंडितांची यथार्थदीपिका, श्रीतुकाराममहाराजांची अभंग-गाथा, श्रीरंगनाथस्वामीकृत योगवासिष्ठ आदिकरून संतवाङ्मयाचा स्वस्थ चित्ताने उत्तम प्रकारें अभ्यास करण्यास वेळ मिळू लागला. श्रीभगवद्गीता तर त्यांना अगदीं मुखोद्गत होती. इतकेंच नव्हे, तर वाटेल तो श्लोक वाटेल त्यावेळीं ते अस्खलीतपणें म्हणत त्याचा अर्थ सुलभ करून इतक्या उत्तमरीतानें सांगत असत कीं, जणूं काय ते संस्कृत घेऊनच बी. ए. झाले असावेत असें श्रोतृवृंदातील विद्वाज्जनांस वाटे. वास्तविक ते ल्याटिन* भाषा घेऊन बी. ए. झाले होते व संस्कृत भाषेचा त्यांचा परिचय कामापुरता बेताबाताचाच होता. या परस्पर विरोधी गोष्टींचें समाधानकारक उत्तर श्रीतुकाराममहाराजांच्या “वेदांचा तो अर्थ आम्हांशींच ठावा । इतरांनीं वहावा भार माथां ।।” या अभंगचरणांत सांपडतें.

(* ते लॅटिन भाषेत एवढे प्रवीण होते कीं, एम्. ए. च्या. परीक्षेंत लॅटिनचा पेपर लिहित असतां त्यांना पेपरमध्ये एक चुकीचें वाक्य आढळून आलें. त्यांनीं तें लगेच तेथें हजर असलेल्या परीक्षकास दाखविलें. परीक्षकानें चूक कबूल केली व त्यांना त्यांच्या भाषेच्या पूर्णज्ञानाबद्दल व बुद्धिमत्तेबद्दल मोठें कौतुक वाटून त्यांनीं त्यांचे अंतःकरणपूर्वक अभिनंदन केलें. श्रीभाई कारवार हायस्कूलांत असिस्टंट मास्तर असतांना त्यांनीं तेथें कांही मुलांना उत्तेजन देऊन लॅटिन भाषा शिकण्याला प्रवृत्त केले. लॉर्ड हॅरिस गव्हर्नरसाहेब कारवारला गेल्यावेळीं त्यांचा स्वागतपर जो मोठा समारंभ करण्यांत आला त्याप्रसंगीं श्रीभाईंनी आपल्या या नवीन विद्यार्थ्यांपैकीं कांहींना लॅटिन कविता शिकवून गव्हर्नर साहेबांपुढें त्या म्हणून दाखवावयास लावल्या. गव्हर्नरसाहेबांना कारवारसारख्या अगदीं दक्षिणेच्या एका टोंकास असलेल्या शहरी लॅटिन भाषेंत आणि त्याही उत्तम उच्चारांसह म्हटलेल्या या कविता ऐकून फारच आश्चर्य वाटलें व त्यांनीं विद्यार्थ्यांची व त्यांच्या विद्वान. शिक्षकांची फारच तारीफ केली. श्रीभाईंना मुंबईस सेंट झेविअर्स हायस्कूल वगैरे शाळांतून लॅटिनमध्ये तपासणी करण्याचा जेव्हां प्रसंग येई तेव्हां ते लॅटिनच्या व्याकरणाचे प्रश्न विद्यार्थ्यांना पुस्तक न उघडतां तोंडी विचारीत असत आणि हें पाहून तेथील जेझुइट फादर्सना मोठेंच आश्चर्य वाटे.)

(११) श्रीभगवतद्गीतेवरील इंग्रजी टीका :- वर सांगितल्याप्रमाणें श्रीभाईंच्या श्रवणास सद्भवानें नित्य नेमानें येणाऱ्या मंडळींपैकीं मि. माडनसाहेब हे एक होते. श्रीवामनपंडितांची यथार्थदीपिका समजण्यास मि. माडनसाहेबांना भाषेची बरीच अडचण भासू लागली, तेव्हां त्यांनीं श्रीभाईंना श्रीभगवद्गीतेवर एक स्वतंत्र इंग्रजी टीका लिहिण्यास विनंति केली. पण श्रीभाईंनीं तिकडे लक्ष दिलें नाहीं. पुढें इ. स. १९१५ त त्यांना भगवत्स्फूर्ति होऊन पुढील वर्षीं त्यांनीं विवरणात्मक इंग्रजी टीका लिहिण्यास प्रारंभ केला. ही टीका म्हणजे श्रीवामनपंडितांच्या यथार्थदीपिकेंतील व्याख्यानाचें केवळ प्रतिबिंबच होय. श्रीवामनपंडितांनीं यथार्थदीपिकेंत मराठी वाचकवर्गासाठीं जशी सामग्री सिद्ध करून ठेविली आहे, तशीच श्रीभाईंनींही “De Carmine Dei Deorum or on the Song of the God of Gods” या नांवाखालीं प्रसिद्ध झालेल्या श्रीगीतेच्या विस्तृत टीकेंत इंग्रजी वाचकवर्गासाठीं करून ठेविली आहे. या महत्कार्यामुळें त्यांच्या डोळ्यांवर ताण पडून बराच अनिष्ट परिणाम झाला व औषधोपचाराकरितां त्यांना मिरजेस जावें लागलें. तेथील सुप्रसिद्ध डॉ. वॉनलेस यांनी श्रीभाईंना हातीं घेतलेलें काम सोडण्यास सांगितलें. परंतु, तसें न करण्याबद्दल श्रीभाईंचा दृढ निश्चय पाहून डॉक्टरसाहेबांनाही स्वाभाविकच त्यांच्या ठिकाणीं पूज्यभाव उत्पन्न झाला व तेव्हांपासून ते त्यांच्याशीं अत्यंत प्रेमादरानें वागू लागले.

(१२) श्रीवामनपंडितांच्या समाधीचा जीर्णोद्धार :- मिरजेस वास्तव्य असतांना भोगांव येथें श्रीवामनपंडितांची समाधि आहे, असें जेव्हां श्रीभाईंना समजलें तेव्हां त्यांनीं लगेच तिकडे जाऊन त्या समाधीचें दर्शन घेतलें. यथार्थ दीपिकेच्या एकनिष्ठ अध्ययनानें श्रीभाईचें श्रीवामनपंडितांवर अनन्यप्रेम जडलें होते. ज्ञानोत्तरभक्ति, पराभक्ति किंवा सगुणभक्ति आणि सगुणमोक्ष किंवा वैकुंठवास यांचे यथार्थदीपिकेंत अति विस्तृत, साधार व सप्रमाण विवेचन झालें असल्यामुळें हा ग्रंथ अद्वितीय अर्थात् प्रासादिक आहे, असें श्रीभाईंचे प्रांजळ मत होतें. मग अशा शब्दज्ञानपारंगत व ब्रह्मसंपन्न भागवतोत्तमाची ही समाधि जीर्णारस्थेंत असलेली पाहून श्रीभाईंना परमदुःख झालें यांत नवल तें काय ? व त्या समाधीचा जीर्णोद्धार व्हावा याच हेतूनें श्रीभाई इ. स. १९२१ सालीं भोगांवास पुन्हा गेले. त्या समाधीची स्वतःच्या खर्चानें जरून ती बांधाबांध केल्यावर पंडितांची दरवर्षीं पुण्यतिथि साजरी व्हावी म्हणून त्यांनीं योग्य ती व्यवस्थाही करून ठेविली. या एकाच गोष्टीवरून श्रीभाईचें संतांविषयीं असलेलें निस्सिम प्रेम

व पूज्यभाव हीं अगदीं स्पष्टपणें दिसून येत आहेत सन १९२९ पर्यंत श्रीभाई स्वतः कांही भक्तमंडळीसह दरवर्षी भोगांवास जाऊन पंडितांची पुण्यतिथि उत्तम प्रकारें साजरीं करीत. परंतु, पुढें प्रकृतीच्या अस्वास्थ्यामुळें श्रीभाईना भोगांवीं जाऊन हा उत्सव साजरा करणें अगदीं अशक्य झालें. म्हणून श्रीवामनपंडितांच्या रौप्य पादुकांची सद्भक्ति-मंदिरांत त्यांनीं स्थापना केली व तो उत्सव जोगेश्वरीस तेवढ्याच उत्साहानें पुढें साजरा होऊं लागला. भोगांव येथील सेवाक्रम पूर्ववत् तसाच चालू रहावा, म्हणून तेथील गांवकरी मंडळींकडे सद्भक्ति प्रसारक मंडळीचे मार्फत उत्सवाप्रीत्यर्थ रु. ३० प्रतिवर्षीं रवाना करण्याची तजवीजही श्रीभाईंनीं करून ठेविली.

(१३) तीर्थयात्रा :- श्रीभाईना बऱ्याच यात्रा घडल्या. त्यांपैकीं काशीची यात्रा इ. स. १९१० सालीं झाली व ते थेट हरिद्वारपर्यंत गेले. लगेच दुसऱ्या वर्षी रामेश्वराची यात्रा करून सन १९१७त त्यांनी जगन्नाथपुरीची यात्रा केली. यामुळें श्रीभाईचें पाऊल हिंदुस्थानच्या उत्तर टोंकापासून तों थेट दक्षिण टोंकापर्यंत लागलें. आपल्या सर्व यात्रांचा उल्लेख त्यांनीं एका पद्यांत* थोडक्यांत केलेला आहे. शेवटीं शेवटीं ज्या ज्या क्षेत्रांत त्यांना जाण्याचा योग आला, त्या प्रत्येक क्षेत्राचे ठिकाणीं त्या त्या देवतेचे स्तवनपर अगर प्रार्थनापर त्यांचीं पद्यें झालीं असून तीं सर्व “श्रीशंकरसुधा” या मथळ्याखालीं ‘सद्भक्ति-प्रकाश’ मासिकांतून क्रमशः प्रसिद्ध होत असलेल्या त्यांच्या पदसंग्रहांत समाविष्ट करण्यांत आलीं आहेत.

(* वर उल्लेख केलेलें पद्य पुढीलप्रमाणें होय :-

-: कटाव :-

कथा परिसा हो, कैसा कृतकृत्यचि झालों ॥ ध्रु. ॥ गौडपाद गुरु-दर्शन घेउन । नाशिक त्र्यंबकक्षेत्रीं जाउनि । प्रयाग काशी यात्रा करुनि । गयेसि कीं हो पिंडचि देऊनि । अयोध्येत श्रीरामा भेटुनि । हरिद्वारीं स्नानें धालों । कृतकृत्यचि झालों ॥१॥ मथुरेंतील मग प्रसाद सेवुनि । वृंदावनीं हरिलीला स्मरुनि । पुष्करतीर्थीं ब्रह्म्या पाहुनि । सिधपुरासी मातृकण फेडुनि । नर्मदाजळ भरुचिं प्रोक्षुनि । गुरुनाथा शरण आलों । कृतकृत्यचि झालों ॥२॥)

(१४) सद्भक्ति प्रसारक मंडळीची प्रस्थापना व सद्भक्ति-मंदिर :- सद्भक्तीचा अर्थात् ज्ञानोत्तरभक्तीचा प्रसार व्हावा या मुख्य हेतूनेच सन १९२२ मध्ये विजयादशमीच्या सुमूहूर्तावर ‘सद्भक्ति प्रसारक मंडळी’ नांवाची एक संस्था श्रीभाईंनी स्थापन केली. मुंबईच्या इंप्रुव्हमेंट ट्रस्टने शिव येथील श्रीभाईचे घर व सभोवतालची जागा घेतली. तेव्हां श्रीभाईंनीं जोगेश्वरीस घर बांधलें व त्याला ‘श्रीशंकर लॉज’ हें नांव दिलें. घराचा वरचां मजला सद्भक्ति प्रसारक मंडळीचे स्वाधीन करून त्यास ‘सद्भक्ति-मंदिर’ हें नांव श्रीभाईंनीं दिलें. अशा प्रकारें लोकांना श्रवणकीर्तनादि भक्ति करण्याला एक निवांत व योग्य स्थान लाभलें, यांत संशय नाही. येथें प्रातःस्मरण, माध्यान्हसेवा, सायंभजन व शेजस्तवन हीं नेमल्या प्रमाणें सुरळींत चालूं झालीं.

(१५) श्रीभाईची उद्बोधक व रसाल प्रवचने :- श्रीभाईच्या प्रवचनांचा लाभ घेण्यासाठीं, दुरदूरची मंडळी येत होती आणि त्यांना त्यांच्याकडून भगवत्प्रेमानंद लाभत होता. मुंबईहून येणाऱ्या मंडळीकरितां श्रीभाई रविवारीं व सुटीच्या दिवशीं प्रवचनें करीत. श्रीभाईच्या प्रवचनसमयीं निघणाऱ्या अमृताहून गोड शब्दांचा श्रोतृवृंदावर इष्ट तो परिणाम होऊन त्यांची उत्तमप्रकारची अंतःकरणशुद्धि होत असे. श्रीभाईचे शब्द दगडाला देखील पाझर फुटविणारे-राखेंतूनही पाणी काढणारे, असे असल्यामुळें मानवी अंतःकरणावर त्यांचा इष्ट तो परिणाम झाल्यास त्यांत नवल तें काय ? त्यांचे भक्तिरसपरिप्लुत श्रवण करून श्रोत्याच्या मनावर विलक्षण परिणाम होत असे. त्यांच्या डोळ्यांवाटे आनंदाश्रु वहात व स्वेदकंपादि अष्टसात्त्विक भाव त्यांच्यांत श्रीभाईच्या ईक्षणानें-केवळ त्यांच्या कृपावलोकनानें प्रगट होत असत. त्यांच्या श्रवणमात्रें लांबलांबून येणाऱ्या मंडळीना सर्व शीण नाहीसा होऊन त्यांना शांति व समाधान लाभत असे, व त्यामुळें त्यांच्या गोड संगतीचा कधींच वियोग हऊं नये असें त्यांना अंतःकरणापासून वाटे. आणि याच एका कारणास्तव बरीचशी मंडळी जोगेश्वरी येथील रहाण्याच्या सर्व गैरसोयी निमूटपणें सहन करून (त्यागेनैके अमृतत्व मानशुः । - श्रुति) अद्याप-पावेतों तेथें मोठ्या आनंदानें वास करीत आहेत व निरंतर सत्संगमाचा लाभ मिळत असल्याबद्दल त्यांना धन्यता वाटते.

श्री रामकृष्ण मिशनला वाहिलेल्या ‘श्रीरामकृष्ण-निकेतन’ मासिकांचे सन्माननीय भक्तिपरायण संपादक श्रीयुत परशुराम रामचंद्र देसाई यांनी श्रीभाईच्या प्रवचना संबंधीचा आपला प्रत्यक्ष अनुभव ‘निकेतन’च्या एका जुन्या अंकांत अतिप्रांजळपणें जो दिला आहे, तो वरील वर्णनावर बराच प्रकाश पाडित असल्यामुळें येथें सादर करावासा वाटतो :-

“ कमल फुललें कीं भ्रमर आपोआप धांवून येतात, त्यांना आमंत्रण करावें लागत नाही ” ही भगवान् श्रीरामकृष्णांची शिकवण पदोपदीं अनुभवाला येते. आम्हीं गेल्या अंकी अंधेरी येथील गुरुवर्य टाकीमहाराज यांच्या ‘परमहंसदेव’ विषयक उद्बोधक प्रवचनाचा सारंश दिला होता, त्यावरून त्या प्रकारचीं त्यांची प्रवचनें ऐकावीं अशी आम्हांला इच्छा झाल्यामुळें आम्हीं अंधेरीला गेलो..... आम्हीं प्रथम तेथील रामेश्वरमंदिरांत गेलो. तेथे सद्भक्ति प्रसारक मंडळीनें गंभीर स्वरांत देवाची प्रार्थना केल्यावर आम्ही सगळ्या मंडळीसह गुरुवर्य टाकीमहाराजांच्या सद्भक्ति-मंदिरांत गेलों. सुशिक्षित आणि वरिष्ठ दर्जाच्या स्त्री पुरुषांचा बराच मोठा जमाव तेथें जमलेला होता.... मंडळीनें मला आपलेपणानें जवळ ओढल्यामुळें मीही त्या प्रार्थनेंत सामील झालो.

प्रार्थना, भजन आणि करुणाष्टकें भावपूर्ण अंतःकरणानें व तन्मयतेनें म्हणून झाल्यावर गुरुवर्य टाकीमहाराज खोलींतून उठून बाहेर आले, आणि स्थापनापत्र झाल्यावर प्रवचनास सुरवात झाली. श्री. दळवी यांनी “भावे गावे गीत । शुद्ध करोनियां चित ॥” ह्या सुप्रसिद्ध अभंगाला तन्मयतेनें सुरवात करून तो पुरा केल्यानंतर लागलीच महाराजांनी प्रवचनाला आरंभ केला. ते मधुनमधून अभंग आणि पदे स्वतः सुचवून कोणालाही तीं पुरी करण्याची आज्ञा करीत असत; आणि आश्चर्य हें कीं, पुरुषांपेक्षां तेथें जमलेल्या स्त्रिया गोड गळ्यावर ते अभंग आणि पदे म्हणून परमार्थमार्गातील आपली प्रगती गुरुंच्या निदर्शनाला आणीत असत. प्रवचनाच्या दुग्धसागरांत प्रेमळपणाची शर्करा मनमुराद मिसळली असल्यामुळे सर्वांचीं अंतःकरणे भारल्याप्रमाणे भावनामय झालीं होती, त्यामुळे प्रवचनांतील अर्थानुरूप हुंदके, सद्गदीतभाव, आनंदाश्रु, शरीराचें कंपन, वगैरे उत्कट भक्तीचे प्रकार सर्रास चोहांकडे आढळत होते. अहाहा ! काय तो प्रसंग ! कोणा एकाला अशा जागेवरून उठावेसें वाटेल काय ? आजकालच्या मुंबईतील रहिवाश्यांनीं एकातरी रविवारीं या प्रवचनाला जाऊन आमच्या वरील म्हणण्याची सत्यता अनुभवावी. खरोखर सात दिवसांच्या श्रमांचा परिहार होऊन विभूतिमत्त्व म्हणजे काय, तें कसें असतें, भावाचा भुकेला देव कसल्या भावाची अपेक्षा करतो, आणि उत्कट भक्तीचीं लक्षणे कोणतीं, हें त्या ठिकाणीं प्रत्यक्ष पहावयाला सांपडेल्”

सारांश, अशाप्रकारचा त्यांच्या प्रवचनाचा वैभवशाली प्रभाव होता.

(१६) श्रीभाईची शिकवण :- महाराष्ट्रांत होऊन गेलेल्या सुप्रसिद्ध संतांच्या शिकवणीप्रमाणेंच श्रीभाईची शिकवण भक्ति-ज्ञान-वैराग्य हीं जीं मोक्षाचीं साधनें त्यांना परिपोषक अशीच होती. प्रपंच साधून परमार्थाचा लाभ कसा करून घ्यावा याचा कित्ता श्रीभाईंनीं मुमुक्षुजनांस आपल्या आचरणानें उत्तम प्रकारें घालून दिला. श्रीभाई कोणतेंही विधान श्रुति, स्मृति, पुराणें व साधुसंत यांचे वचनाधार दिल्याशिवाय कधींच करीत नसत. आधाराशिवाय बोलणें, लिहिणें त्यांना केव्हांही पसंत नव्हतें. इतकेंच नव्हे, तर कोणीही आधाराशिवाय केलेलें विधान ते केव्हांच ग्रहण करीत नसत. याचा प्रत्यक्ष दाखला म्हणजे एका प्रसंगीं एका वयोवृद्ध विद्वान् गृहस्थानीं त्यांच्याकडे एका विषयावर बरेंच विवेचन केलें. परंतु, याला आधार काय म्हणून श्रीभाईंनीं विचारलें असता ते म्हणाले, ‘हे आमचेच विचार आहेत.’ तेव्हां श्रीभाई स्मित करून स्वस्थ बसले. कांहींच बोलले नाहीत. असो.

श्रीनामदेवांनी - “तुटे मायाजाळ विघडे भवसिंधु ! जरी लागे छंदू हरिनामाचा ॥” या अभंगांत ज्ञानहीन भक्तीचा व सायुज्यता देणाऱ्या भक्ति वर्जित ज्ञानाचा निषेध केला असून वैकुंठवास प्राप्त करून देणाऱ्या ज्ञानयुक्त सगुणभक्तीलाच महत्व दिलें आहे. त्याचप्रमाणें श्रीभाईही या ज्ञानोत्तरभक्तीलाच किंवा सद्भक्तिलाच महत्व देत असत. कारण, या सद्भक्तीचा प्रचार करण्यासाठीं त्यांचा अवतार होता, हें आरंभी सांगण्यांत आलेंच आहे. ज्याप्रमाणें श्रीनामदेवांना श्रीपांडुरंगानीं नामाशिवाय अन्य साधन करण्याचीं जरूरी नाही म्हणून भाक दिली होती, त्याचप्रमाणें श्रीबाबांनींही श्रीभाईंना दिली होती, हें श्रीभाईंच्याच पुढील दिंडीवरून समजतें :-

“बोलिलासि तू शंकरा ! मला । ज्ञान हें मिळे भाविकां जनां ॥

यज्ञ-याग ते दान-धर्मही । वेद-शास्त्रांच्या पडुं नको भरीं ॥

नाम एकचि हृदय-मंदिरीं । दृढ धरीं तरी सांपडे हरी ॥

सुखस्वरूप तो आकळे कसा । दुःखकष्टयुक्त साधना असा ॥

प्रेमभावे तूं मज सदा स्मरीं । मीच तूजला सहज उद्धरीं ॥

इतर जीवही करिती ये क्षणी । मुक्ति पैणिती भक्त होऊन ॥ - श्री शंकरसुधा

संतसाम्राज्यांत विस्तार पावलेल्या या सद्भक्तीची किंवा ज्ञानोत्तरभक्तीची कालांतरानें ग्लानि झाल्यामुळे श्रीभाईंनी सद्भक्ति-मंदिरांत तिचें पुनरुज्जीवन कसें केलें, तें त्यांच्याच पुढील उद्गारांवरून स्पष्ट होतें :-

(१) “वैराग्य ‘निवृत्ति’ जदीं उपजे मनाला ।

ज्ञाना’क तो निजप्रभा तदिं दे जनांला ॥

‘सोपान’ भक्ति मग तेचि चढोनि जातां ।

लाभेच ‘मुक्ति’ सगुणा तरि भक्ति माथां ॥

सद्भक्ति-मंदिरिं असा क्रम चालवाया ।

लावी कृपेंकरुनि तो गुरुदत्तराया ॥

होतांच येरितिहि शंकरपादसेवा ।

देहांति प्राप्त तइं वामनसौख्यठेवा ॥”

(२) “वैराग्याचा घालुनि पाया दत्तपंचकें उठवीली ।

इमारत जी सद्भक्तीची मोहक संतां अति झाली ॥

कळस तीवरी सगुणमुक्तिचा वामनस्वामी ! तुम्हिं ठेवा ॥

आणिक सात्त्विक बाळबाळिंचा प्रवेश नामें तो करवा ॥

परमेश्वर हा सर्वज्ञ, सर्वशक्तिमान्, सर्वव्यापक, सम, सदय व निर्दोष आहे. असें पूर्णपणें श्रीभाईना बाणलें असल्यामुळें त्याच्या सत्तेने चालत असलेल्या या जगतांत आमच्या संकुचित दृष्टीस कांही दूषण दिसलें असतां ते खरोखरच तसें असणें शक्य नाही (ईश्वराच्या व्यवस्थेंत दोष मुळींच नसावयाचा-श्री. केळुसकरकृत 'तुकाराम-चरित्र') अशी त्यांची दृढ समजूत* होती. श्रीतुकाराममहाराजांची पुढील सुबोध-वचनें तर श्रीभाईनी आपल्या हृत्पटलावर कोरून ठेविलीं होती आणि आपल्या प्रवचनांतून ते त्यांचा नित्य उपयोग करीत :-

‘ठेविलें अनंतें तैसिचि रहावें । चितीं असों द्यावें समाधान ॥’
 ‘न म्हणे कोणासी उत्तम वाईट । वाढवी महत्व वरिष्टाचें ॥’
 ‘कोणाही जीवाचा न घडो मत्सर । वर्म सर्वेश्वर-पूजनाचें ॥’
 ‘आपल्या स्वाभावे जैसें जेथें असो । तैसें तेथें दिसों साजिरेंची ॥’
 ‘तुका म्हणे उगें रहावें । जें जें होईल तें तें पहावें ॥’

श्रीभाईना श्रीसमर्थ रामदासस्वामीबद्दल फारच प्रेमादर होता. ते त्यांना नेहमीं गुरूंचे गुरु (हेडमास्तर किंवा प्रिन्सिपॉल) असें मोठ्या कौतुकानें म्हणत. समर्थाचें पुढील बोधवचन तर त्यांच्या फार आवडीचें होतें. आपल्या प्रवचनांतून या उद्धोधक व मननीय वचनाच्या श्रीभाईनीं कितीतरी आवृत्ती केल्या असतील :-

‘ज्ञान वैराग्य आणि भजन । स्वधर्मकर्म आणि साधन ।
 कथा-निरूपण श्रवण मनन । नीति न्यायें मर्यादा ॥ यांमध्ये एक
 उणें असे । तेणें तें विलक्षण दिसे । म्हणौन सर्वही विलसे ।
 सद्गुरुपासीं ॥

(* "You possess the wonderful faith which says 'whatever is, is best.' " - Mr. J. F. Madon. - “तुमची श्रद्धां अपूर्व आहे, त्यामुळें ईश्वरानें जी योजना केलेली असेत ती उत्तम असते, असें तुम्हीं नेहमीं म्हणतां.” असे उद्गार त्यांचे प्रियतम मित्र माडन साहेब यांनी त्यांच्यापाशीं काढले आहेत.)

ज्या सद्भक्तीच्या किंवा गुरुभक्तीच्या प्रचारार्थ श्रीभाईचा अवतार होता व जिचा गौरव आपल्या प्रवचनांतून अगर ग्रंथांतून त्यांनी केला आहे त्या गुरुभक्तीचें रहस्य श्रीएकनाथमहाराजांकडून आपल्याला लाभलें, असें त्यांनी पुढील ओव्यांत निवेदन केलें आहे:-

‘सर्व साधनें समूळ सांडुनि । श्रीगुरूच सगुण सर्वेश्वर मानुनि ।
 सिद्धदशा प्राप्त करुनि । घेतली तुवां ॥ म्हणोनि श्रीभागवताचा खरा
 अर्थ । प्रकट केलासि जो विशदार्थ । भगवद्भक्त झाले कृतार्थ । तत्
 श्रवणपठणें ॥ त्या तुझ्या टीकामृताचें पान । श्रीसद्गुरुसन्नीध करवूनि
 जाण । शिकविलें त्वां सद्गुरुसेवन । कैसें करावें ॥ त्याहीवरी आज
 देवोनि दर्शन । प्रेम वाढविलें श्रीएकनाथजनार्दन । तरी आतां
 अनन्यभावे नमन । करितों तुज ॥ ’

या ओव्या सद्भक्ति-मंदिरांत श्रीएकनाथी भागवताचें वाचनास आरंभ करण्यापूर्वीं नेहमीं म्हणण्याचा प्रघात आहे.

श्रीएकनाथमहाराजांनी-‘जरि प्राणांत केला अपकार । तरी न म्हणे हा दुष्ट नर । अपकाऱ्या करी अति उपकार । प्रशांतिप्रकार या नांव ॥’ या ओवींत वर्णिलेला संतांचा ‘प्रशांतिप्रकार’ श्रीभाईत मूर्तिमंत वास करीत होता. ही दीक्षा त्यांना त्यांचे परमप्रिय परमपूज्य पिता व सद्गुरुनाथ श्रीशंकरराव ऊर्फ श्रीबाबा यांजकडून कशी मिळाली, तें त्यांनीं आपल्या पुढील पदांत विषद करून सांगितलें आहे :-

‘दिक्षा तुझी ही मजला द्वेषें पाहील त्यासि प्रीतिनें सेवी ।
 ताडन एका गाला करितां दुसराहि त्यापुढें ठेवी ॥ १ ॥
 द्वेषेंचि द्वेष वाढे प्रीतिने मात्र तो कमी होये ।
 यास्तव मदत करीशी प्रभहि त्या प्रीति मागण्या जो ये ॥ २ ॥
 भृगुची घेउनि लत्ता भूषण तें मानिसी जगामाजी ।
 श्रीरामदास तेंवी वैरी सन्मानुनी करी राजी ॥ ३ ॥

श्रीभाईंनी पुढील अभंगांत कोणकोणत्या संतांपासून आपणास कोणकोणता लाभ झाला, हें कृतज्ञतापूर्वक अति प्रांजळपणें निवेदन केलें असून, या त्यांच्या आत्मनिवेदनानें वरील हकीगतीवर बराच प्रकाश पडतो :-

“नाथें शिकवीली गुरुदेव भक्ति । पंडितें विरक्ति वर्षियेली ॥

सद्गुरु शंकरें दिलें पूर्णज्ञान । केलीं तीं जतन मांगिरीशें ॥

आद्यगुरुरायें भक्तिपंथवर्म । भागवतधर्म दावियेला ॥

तुकारामवाणी रामदासस्वामी । गोडी हरिनामीं चाखवीली ॥

आणखी बहूत संत भक्त थोर । त्यांचे उपकार किती वर्णू ॥”

मुमुक्षुदशोपासून तों थेट सगुणमोक्ष किंवा वैकुंठवास प्राप्त होईपर्यंत जिज्ञासूंनीं-साधकांनी कोणकोणत्या ग्रंथांचें अध्ययन करावें आणि तसें केल्यानें त्या ग्रंथांपासून कोणकोणती फलप्राप्ति होते, हें पुढील ‘संतग्रंथाष्टका’त श्रीभाईंनीं स्पष्टपणें निवेदन केलें आहे :-

“भक्तजनांसी हीच विनंती, जीवित ऐसें सफळ करा ।

दासबोध हा आधि ऐकुनी, सत्संगें हरिनाम स्मरा ॥

मुकुंदराजकृत विवेकसिंधु, नावेंतुनि भवसिंधु तरा ।

रंगनाथि वासिष्ठचि देइल, विराग आणिक सत्त्व बरा ॥

सप्तसागरीं यथार्थदीपीं, घ्या तुम्हि निर्गुणबोध खरा ।

नाथ भागवत दावी मग तो, सगुणभक्तिचा प्रेमझरा ॥

अमृतानुभव कसीं शेवटीं, संशय अवघा परीहरा ।

तुकोबाचिया गाथास्मरणें, सगुणमुक्तिची वाट धरा ॥”

श्रीभाईंनी आपल्या प्रवचनांतून अनेकदां काढलेल्या पुढील आशयाच्या उद्गारांवरून* त्यांची परधर्मियांविषयीं असलेली सहिष्णुता व कळकळ स्पष्ट दिसून येते :-

“ आद्याशंकराचार्यांनीं केलेल्या उपदेशाच्या आधारानें व त्यांच धोरणानें आपल्या ‘सद्भक्ति-मंदिरांत’ एक तपाच्या वर सतत चाललेल्या सद्भक्ति-पंथाचें आचरण हिंदु, मुसलमान, पारशी, ख्रिस्ती, बौद्ध वगैरे सर्व धर्मांच्या लोकांनी केलें असता, परस्परांतील द्वैतभाव निःशेष नाहीसा होऊन संत हिंदुस्थानांतच नव्हे, तर सर्व जगतांत, थोड्याच काळांत निर्माण होतील आणि त्यांच्या कृपेनें पुन्हा जगदुद्दाराचें कार्य सर्वत्र होऊं लागेल व तेणेंकरून जगाचें खरें कल्याण होईल.”

(* ‘श्रीमंगेशसुधें’तील श्रीजोगेश्वरीस केलेल्या पुढील प्रार्थनेंत वरील उद्गारांचे प्रतिबिंब पूर्णपणें बिंबलेलें दिसत आहे:-

“नको नको मज कांही जोगेश्वरी । तूं राहे अंतरी सर्वकाळ ॥

तूं तो जननीये साक्षात् योगेश्वरी । घरों भाव जरी प्रत्यक्ष तूं ॥

प्रगटशी दासां माते एवं रीती । श्रीविजयभूतीनीतीसर्वें ॥

आम्हीं तुजलागीं मागों योग-ऐश्वर । देई हो निर्वैर करुनी माते ॥

राम-गुरु राम-ईश्वर ईश्वरी । भिन्नत्व परिहरी खात्माभावे ॥

हिंदु झरथूस्त ख्रिस्ती मुसलमान । सर्वही समान समदर्शनीं ॥

स्थापोनी सद्धर्म संस्थापी साम्राज्य । प्रतीरामराज्य कृष्णाहार्ती ॥”)

शेवटीं सद्भक्तिपंथ अर्थात् जगद्वंद्वपंथ प्रगट करण्याविषयीं श्रीशिवादि देवताचतुष्टयास श्रीभाईंनी केलेली कळकळीची अभंगरूपी प्रार्थना येथें सादर करावीशी वाटते :-

“अगा कुलस्वामी ! शिवा मांगिरीशा ! विष्णु पंढरीशा ! जगद्गुरु ! ॥

गीतादेवी माते ! दुर्गाही तूं परा । माणिका ! शंकरा ! नमूं तुम्हां ॥

शरण येवोनी प्रार्थितसों येथ । जगद्वंद्व - पंथ प्रगट करा ॥

निमित्ताधिष्ठान जगाचा ईश्वर । कर्माचा सपर अर्पूनी त्या ॥

इतरांचा द्रोह टाकावा हें वर्म । जाणोंनी स्वधर्म आचरावा ॥

तेणें अनायासें लाभे सत्संगती । ज्ञान-मुक्ति-भक्ति सर्वें येती ॥

म्हणोनी सद्भक्ति-पंथ अभिधान । पावोनि पावन करितो जगा ॥”

परमपूज्य गुरुवर्य श्रीभाईंनीं घालून दिलेला भक्ति-ज्ञान-वैराग्यपर श्रवणकीर्तनादि सेवाक्रम सद्भक्ति-मंदिरांत त्याच्याच कृपेने* यथापूर्व चालत असून त्यांत अंतर्भूत होत असलेलीं साधनें येणेंप्रमाणें होत :-

(१) निष्काम-ईश्वरार्पण, चित्तशुद्धि व गुरुकृपा (२) अव्यभिचारी-भक्तियोग व (३) भक्तिपरिपाक.

येणेंकरून होणाऱ्या फळप्राप्तीचें वर्णन थोडक्यांत पुढील ओव्यांत आलें आहे :-

“निर्गुणज्ञान सगुणभक्ती । परमपुरुषार्थ सगुणमुक्ती । एसी गीता
भगवदुक्ती । सार सकळां वेदांचें ॥ - यथार्थदीपिका ॥; माझें स्थान
वैकुंठ जाण । तेथील प्राप्ति सायुज्य सगुण । पूर्णसायुज्यता जाण ।
ब्रह्म परिपूर्ण सदोदित ॥ - एकनाथी भागवत; कां सकळ जळसंपत्ती ।
घेऊनि समुद्रातें गिंवसिती । गंगा जैसी अनन्यगती । मिनलीची
मिळे ॥” - ज्ञानेश्वरी.

हा वरील उपक्रम श्रीभाईंनीं आपल्या अज्ञबालकांच्या उद्धारार्थ अत्यंत दयाळूपणें जो घालून दिला आहे, तेणेंकरून त्यांना परमार्थप्राप्तार्थ अन्य साधनें धुंडण्याची अगर दुसऱ्यांच्या मुखाकडे पाहण्याची मुळीच जरूरी नाही.

(* यानंतर श्रीबाबांच्या कृपेने व श्रीमंगेशाच्या आशीर्वादानें आजपर्यंत येथें चालत असलेला सेवाक्रम माझ्या पश्चातही तसाच यथासांग चालेल किंवा नाही म्हणून मली जी एक चिंता होती - वास्तविक सद्गुरु पाठीराखा असतां चिंतचें कांही कारण नव्हतें - ती देखील तूं अत्यंत दयाळूपणें दूर केलीस. - श्रीभाईचें ‘पिता-पुत्र व गुरु-शिष्य प्रेम’ प्रवचन.)

सद्भक्ति-मंदिरांतील वरीस उपक्रमाचा लाभ घेण्यास जी पुण्याई लागत असते ती वर्णाश्रमधर्माचें निरहंकारे विधिपूर्वक पालन केल्यानें प्राप्त होते (वर्णाश्रम विहितकर्म करणें हा प्रथम धर्म, निरहंकृति कंजनयन ध्यात जारे । सदां श्रीहरिचें नाम मुखीं गात जारे ॥) आणि हें परमार्थाचें प्राथमिक शिक्षण यथासांग व्हावें म्हणूनच कीं काय जोगेश्वरी येथील श्रीरामेश्वर-मंदिरांत श्रीरामेश्वरादि दिव्यमूर्तीच्या प्रस्थापनेचा सुयोग श्रीभाईंच्या पवित्र हस्तें इ. स. १९२६त घडून आला. या मंदिराची भरभराट व्हावी व तेथें अनेक जीवांना सेवामार्त्रेंकरून पुण्यांश जोडावा म्हणून श्रीभाईंनी जे हरएक प्रयत्न केले ते प्रसिद्धच आहेत. जसा सद्भक्ति-मंदिरांत तसा येथेंही सायंभजनाचा उपक्रम श्रीभाईंनीं वरील सद्देहूतें घालून दिला असून त्यांच्याच कृपेनें तो अद्यापपावेतों सद्भक्ति-मंदिरांतील भक्तमंडळीकडून पूर्ववत् पाळला जात आहे. बाहेरचे लोक जरी गुरुवर्य श्रीभाईंच्या हेतूप्रमाणें या मंदिराचा फायदा जसा घ्यावा तसा अद्याप घेत नाहीत, तरी यथाकाळीं श्रीभाई आपला हा सद्देहु सिद्धीस नेल्याशिवाय रहाणार नाहीत, अशी खात्री वाटते. श्रीरामेश्वर-मंदिरांतील परमार्थाचें प्राथमिक शिक्षण आटोपल्यावर दुय्यम शिक्षणासाठीं सद्भक्ति-मंदिरांत* प्रवेश करणें जरून आहे. कारण, येथें परमार्थाचें अंतिमध्येय जें श्रीवैकुंठ तें कसें गांठावें याचें शिक्षण मिळत असतें (निर्गुण-ज्ञान सगुणभक्ति मग त्यां पदरिं तुम्हीं घाला । शेवटीं त्यांते अनायासें द्या वैकुंठवास भला ॥ - श्रीभाई).

(* ‘श्रीमंगेशसुधें’तील समानार्थी वचन :-

श्रीदत्तपंचककृपाचि फळास आली । सद्भक्ति-मंदिर इमारत सिद्ध झाली ॥

श्रीवामनें करवुनी सुप्रवेश नामें । सात्त्विक जेथ बहु उद्भरिले श्रीरामें ॥)

(१७) श्रीभाईंच्या दर्शनप्रभावाचें व त्यांच्या सद्गुणांचें वर्णन :- श्रीभाईंच्या मुखश्रीवर विलक्षण ब्रह्मतेज झळकत होतें आणि म्हणून त्यांचे मुखावलोकन होतांच भाविकांना-प्रेमळांना आनंदाच्या लहरी उठत यांत नवल नाही. त्यांची प्रेममूर्ति-त्यांची शांतमूर्ति पाहतांच संसारमोह-संसारदुःख तात्काळ नाहीसे होत असे, व त्यांच्या कोमल चरणीं मस्तक ठेवल्यावर त्रितापत्रस्त जीवांना अपूर्व शांति व समाधान वाटत असे. आणि म्हणूनच त्यांच्या ठिकाणी त्यांच्या भक्तांची- त्यांच्या शिष्यांची एकनिष्ठा, पूज्यभाव व अचलप्रेम असे. थोडक्यांत सांगावयाचें म्हणजे श्रीएकनाथमाहाजांनीं- ‘शब्दज्ञानें पांगरत । ब्रह्मानंदीं सदां डुल्लत । शिष्यप्रबोधनीं समर्थ । तो मूर्तिमंत स्वरूप माझें ॥’ या ओवींत वर्णिलेलीं सद्गुरूचीं सर्व लक्षणें श्रीभाईत मूर्तिमंत वास करीत होती, यांत तिळमात्र संशय नाही. समता, सदयता, निस्पृहता, सात्त्विकता, अलौकिक बुद्धिमत्ता, दीर्घ उद्योग, अतुल धैर्य, शांत वृत्ति, निरहंकारता इत्यादि अनंतगुणमंडित* असलेले आमचे श्रीभाई लोकप्रिय झाले यांत नवल नाही, त्यांचे हृदय लोण्याहून मऊ व फुलाहून कोमल असल्यामुळें त्यांनी अनेक जडजीवांना सन्मार्गाला लावून त्यांचा उद्धार केला आणि अशारीतीनें त्यांनी आपलें अवतारकार्य उत्तम प्रकारें बजाविलें.

(*) कांही अन्य सांप्रदायिक संतविभूतींनीं व निष्ठावंत भगवद्भक्तींनीं श्रीभाईबद्दल जे पुढील प्रांजळ प्रेमोद्गार काढले आहेत, त्यांवरून श्रीभाईचा जो गुणगौरव वर करण्यांत आला आहे, त्याच्या यथार्थतेची सत्यता कोणालाही पटल्यावांचून रहाणार नाही, अशी पूर्ण खात्री वाटते :-

(१) माणिकनगर येथील श्रीखंडेराव माणिकप्रभुमहाराजांची स्वारी संचारार्थ मुंबईस आल्यावेळीं महाराजांचा व श्रीभाईचा पूर्वीचा प्रेमसंबंध असल्यामुळे ते त्यांस भेटावयास गेले होते. याप्रसंगी-“ कासियानें पूजा करूं केशीराजा ” या श्रीतुकाराम महाराजांच्या सुप्रसिद्ध अभंगावर सर्वांचीं अंतःकरणें हालवून सोडण्यासारखें त्यांचे अति प्रेमळ भाषण झालें. प्रवचनानंतर महाराजांनीं सद्गदीत अंतःकरणानें काढलेले उद्गार हे होत :-

“या अमृतपानापुढें इतर पानांची काय गोडी आहे ? तीं सारीं तुच्छ होत.” ‘खरा अनुग्रह तो याच आहे.’ ‘यापुढें आपण अधिक बोलाल, तर माझ्या नेत्रांवाटे पाणी येईल.’ ” इ. इ.

(२) सोनगिरी येथील सुप्रसिद्ध श्रीगोविंदनाथमाहाजांचे शिष्य श्रीकेशवदत्त महाराज हे आद्यसद्गुरु श्रीनारायणमहाराज जालवणकर यांच्या शके १८५३ च्या पुण्यतिथीस उपस्थित झाले होते. गुरुवर्य श्रीभाईचे प्रवचन संपल्यावर त्यांनीं प्रेमभरांत काढलेले उद्गार येणेंप्रमाणें होते :-

“महावैष्णव जगत्कल्याणाकरतां येत असतात. ते अदृश्यरूपानें भक्तजनांजवळ असतात. या स्थळाला वृंदावनत्व देणारे ते आहेत. या स्थानाला कैलास म्हणावें की वृंदावन म्हणावें. आज श्रींच्या पुण्योत्सवप्रसंगीं हेच नामप्रेमाचे तुषार येथें सर्वत्र दिले जातआहेत. आपण त्यांचे गुणगान श्रवण करून आनंदांत रमत आहां. हें रमणीय भाग्य त्या प्रेमामृतांत स्नान व पान केल्यानंच मिळणारें आहे. भारतीय अंतःकरणाला याच भाग्याची आवश्यकता आहे. विरोधकांचीं मनें वळविणें, धर्माचीं तत्त्वे आपल्या आचारानें पटवून देणें व श्रीहरिभक्तीला लावणें, हेंच कार्य साधुसंतांनीं केलें आहे. धन्य भाग्यवान् त्या आर्यमाता कीं, ‘ज्यांचे उदरीं असे महावैष्णव येतात !’ भारतवर्षा ! तुझे वैशिष्ट्य हेंच आहे कीं, प्रभु व संत यांना तूं प्रसवणारा आहेस. कारण, वेळोवेळीं तूं वैष्णवांचे रूपानें व स्वतः अवताररूप धारण करून प्रगट होत असतोस.”

(३) गु. भ. प. दिगंबरदास कामत यांनीं श्रीभाईच्या वैकुंठारोहणानंतर केलेल्या त्यांच्या स्तवनांत पुढील श्लोक सांपडतात :-

“टाकी टाकी अहंता समुळही ममता वंदि तूं साधुसंतां ।
टाकी अज्ञानपंथा विवरि हरिकथा ध्याइं बा चिद्वसंता ॥
‘त्यागेनैकेन’ आत्मा प्रगट सुलभ तो साधकां नित्य सांगे ।
श्रीटाकी त्यागमूर्ती नमुनि म्हणुनि मी ज्ञान-भक्तीस मार्गे ॥
शांति श्रीएकनाथासम विरति जया श्रीतुकारामतुल्या ।
ज्ञानेशाच्या परी कीं विमल निजपरात्मानुभूति अमूल्या ॥
भक्तिप्रेमातिरेकें स्वरवि सकलिकां श्रीनिमाई प्रभुसी ।
एशा सर्वांगपूर्णा निशिदिनीं करुंया वंदना श्रीगुरूसी ॥”

(४) खार येथील श्रीरामकृष्ण मठांत श्रीरामकृष्णजयंतीनिमित्त ता. ६-३-१९२७ रोजीं गुरुवर्य श्रीभाईचें जें प्रवचन झालें त्यावेळीं प्रवचनानंतर मठाधीश स्वामी विश्वानंद यांनीं प्रवचनासंबंधीं जे प्रेमोद्गार काढले, त्यांतील पुढील वाक्य फार महत्वाचें होतें :-

“We had a real Pravachan to-day-खरें प्रवचन काय तें आज आम्हांस एकावयास मिळालें.”

(५) श्रीभाईच्या गोड व पवित्र समागमांत त्यांचे परममित्र प. वा. मि. माडनसाहेब यांच्या शीलाला नवीन वळण कसें मिळालें व श्रीभाईच्या अंगी असलेल्या सद्गुणांचा त्यांच्यावर कायमचा परिणाम कसा झाला हें सर्व ज्याअर्थी त्यांच्याच शब्दांत मागे निवेदन करण्यांत आलें आहे, त्याअर्थी त्याची येथें पुनरुक्ति करण्याची जरूरी नाही.

(६) प. वा. ह. भ. प. गोविंद माधव ऊर्फ बाबुराव भिडे यांनीं ‘श्रीवामनपंडितांची भूमिका’ या अप्रसिद्ध लेखाच्या प्रास्ताविकांत श्रीभाईबद्दल जे प्रेमोद्गार काढले आहेत ते म्हणजे श्रीभाईचे एक छोटेसें अध्यात्म-चरित्रच होय. आणि म्हणूनच तें येथें सविस्तर सादर करण्यांत येत आहे :-

“आद्यसद्गुरु श्रीनारायणमहाराज जालवणकर यांचे सप्तसागर बद्धांपासून नित्यमुक्तांपर्यंत अखिल साधकवर्गाच्या पारमार्थिक जीवनास पूर्ण आणि समर्थ असतां आमच्या ह्या सद्भक्ति-मंदिरांत पृथ्वीतलावरीस यच्चयावत् धर्मातील, यच्चयावत् साधुपुरुषांच्या, यच्चयावत् विभूतींचा जयजयकार आणि त्यांच्या सद्गुणांचा सत्कार कां केला जातो ? असा प्रश्न कोणात्याही जिज्ञासूस सुचण्यासारखा आहे. या प्रश्नाचें उत्तर एकच. तें असें कीं, येथील सद्भक्तांच्या पारमार्थिक योगक्षेमाची सर्व जबाबदारी पत्करणारे आणि सर्वप्रकारें चिंता वाहणारे श्रीसमर्थसद्गुरु श्रीभाईमहाराज यांची विशिष्ट मनोभूमिका ही होय.

बालपणापासून आत्महिताकारणें नाना ग्रंथ पूर्ण श्रद्धेनें अवलोकन करण्याचा दीर्घ अभ्यास झाल्यामुळे श्रीभाईंच्या अंतःकरणांमध्ये साधुपुरुषांच्या विषयीं आपपर भाव किंवा तारतम्य बुद्धि कधीही उत्पन्न झाली नाही. अर्थात्, श्रीभाईंच्या उदंड वाचनाच्या परिपाकाचा आस्वाद घेणारे श्रोते यांस श्रीभाईंचा आंतरिक परिचय जोंपर्यंत झाला नाही, तोंपर्यंत त्यांच्या उपदेशाचा पूर्ण लाभ त्यांस घडणार नाही. तत्त्वज्ञ आणि त्याच्या उक्ती यांच्यामध्ये केवळ जन्यजनक संबंध नसतो, तर एकरूपता असते. यामुळे सिद्धकोटीप्रत पावलेल्या महापुरुषांच्या उक्तींचा अभ्यास करू पाहणाऱ्या जिज्ञासूंनीं त्यांच्या चरित्राचा आदरपूर्वक दृढाभ्यासच केला पाहिजे. असा सूक्ष्म अभ्यास ज्यांनी केला असेल किंवा जे करतील, त्यांसच श्रीभाईंचे विशिष्ट तत्त्वज्ञान पचनी पडेल. एरव्ही, श्रोता आश्चर्याने गर्भगळित तरी होईल, नाहीतर हें कांहींतरी भोळेपणाचें गौडबंगाल आहे म्हणून विमुख तरी होईल.”

(७) प. वा. गु. भ. प. नागेशराव आबांजीराव काथवटे-माजी ज्युडिशियल मॅबर, नरसिंगड, यांच्या ता. २०-३-१९३३ च्या पत्रांतील पुढील उताऱ्यावरून गुरुवर्य श्रीभाईंचे परधर्मीयांबद्दल किती प्रेम होतें, तें कळून येईल :-

“आपल्या निरनिराळ्या धर्माच्या एकीकरणाच्या युक्त्या पूर्ण व शुद्ध प्रेमाच्या दृष्टीशिवाय सुचू शकावयाच्याच नाहीत. ते शुद्धप्रेम गुरुसंप्रदायानें आपलेकडे किती उज्ज्वलतेनें वाहत आहे याकडे पाहिलें म्हणजे संप्रदाय-प्रवर्तकांची शुद्ध पीठिका मूर्तिमंत हृत्पटलावर व ज्ञानचक्षुंपुढें तात्काळ अभी राहते व प्रत्यक्ष समाधिसुख अनुभवावयास सांपडतें व गुरुसंप्रदाय अव्याहतपणें शुद्ध पत्रांतून येत असला म्हणजे त्याचें बल काय असतें हेंही प्रत्ययास येतें.”

(८) श्रीभाईंच्या वैकुंठारोहणानंतर ‘ऑल इंडिया सारस्वत’ मध्ये श्रीभाईंबद्दल प्रसिद्ध झालेल्या लेखांतून पुढील उतारा जो येथें देण्यांत येत आहे, त्यावरून श्रीभाईंत सद्गुरुमध्ये वास करणारीं सर्व लक्षणे कशीं झळकत होती, हें दिसून येईल :-

“थोडक्यांत सांगावयाचें म्हणजे श्रीटाकीमध्ये सद्गुरूंत असावयाचीं सर्व लक्षणे वास करीत होती. ते शब्दज्ञान-पारंगत असून ब्रह्मानंदीं सदा निमग्न असत. शिष्यांस तत्त्वज्ञानाचा उपदेश करण्यांत तर त्यांचा हातखंडा होता. अध्यात्मक्षेत्रांतील शेंकडों जीवांना आत्मोद्धारार्थ त्यांनीं मदत केल्याचें ऐकिवांत आहे. त्यांचा भोळेपणा व अनुकरणीय सदाचार पाहून त्यांच्याशीं संबंध आलेल्या प्रत्येक इसमांवर तात्काळ व कायमचा परिणाम होत असे.”

(९) सांगली येथील कैवल्यधामांतील गु. भ. प. रघुनाथ हणमंत ऊर्फ बाबुरावजी कोटणीस यांचे पिता व सद्गुरु श्रीतात्यासाहेब यांच्या पादुकांचे प्रतिष्ठेनंतर जें त्यांचे प्रथम कीर्तन झालें, त्यांत त्यांनीं श्रीभाईंबद्दल जे पुढील प्रेमोद्गार काढले आहेत, त्यांवरून, श्रीभाईंत भक्तजनांची अंतःकरणें आपल्याकडे ओढून घेण्याचें अलौकिक सामर्थ्य कसें होतें, ते प्रत्यक्ष दिसून येत आहे :-

“परमपूज्य गुरुवर्य श्रीभाईंच्या प्रथम भेटींत त्यांनी मला जी ‘मुरली’ ऐकविली तेणेंकरून मी अगदीं वेडा बनलों ! ती मुरली अद्याप माझ्या कानांत गुणगुणत आहे. श्रीतात्यासाहेबानंतर त्यांच्या निरूपणाच्या तेडीचें निरूपण प्रथमतःच मला श्रीभाईंच्या मुखानें ऐकावयास मिळालें आणि तेणेंकरून मला अत्यंत आनंद व समाधान झालें. त्यांनंतर अशा प्रकारचें प्रवचन मला अद्याप ऐकावयास मिळालें नाही. श्रीतात्यासाहेबांच्या पश्चात् मी पुष्कळ ठिकाणीं गेलों, पुष्कळशीं कीर्तनें, प्रवचनें, व्याख्यानें ऐकलीं, परंतु श्रीभाईंच्या प्रथम भेटींतच जो आनंद मी भोगला तो तेथें मला मिळाला नाही, हें प्रांजळपणें मी येथें सांगतो.”

(१८) ग्रंथलेखन व प्रकाशन:- गुरुवर्य श्रीभाईंनीं श्रीवामनपंडितांच्या- ‘पुढेंही तरायासि ऊपाय केला ।’ या

उक्त्यनुरूप जडजीवांच्या उद्धारार्थ परमार्थपर मराठी व इंग्रजी अनेक ग्रंथ लिहून एक उत्तम साधन करून ठेविलें आहे, आणि हें यापुढें जो त्यांच्या परमावन वाङ्मयाचा तपशीलवार उल्लेख करण्यांत आलेला आहे त्यावरून कळून येईल. सद्भक्ति प्रसारक मंडळीची इ.स. १९२२ त स्थापना होण्यापूर्वी श्रीभाईंनी ‘पुरुषार्थदीपिका’ नामक एक अमोलिक ग्रंथ इ.स. १९१८ त निर्माण केला. या ग्रंथांत धर्म, अर्थ, काम व मोक्ष या चारी पुरुषार्थांचे - धर्म म्हणजे कर्मसमर्पण, अर्थ म्हणजे निर्गुण ज्ञान, काम म्हणजे सगुणभक्ति व मोक्ष म्हणजे सगुणमुक्ति किंवा वैकुंठवास असे अर्थ लावून या विषयावर सोपपत्तिक व विस्तारपूर्वक विवेचन केलें आहे. परमार्थाचें अंतिमध्येय किंवा साध्य म्हटलें म्हणजे श्रुतींनीं वर्णिलेला श्रीवैकुंठनायक जो अपाणिपाद भगवान् त्याच्या समागमांत ‘गंगा-सागर-संगम’ या न्यायानें अखंडानंदानुभवाचा भोग भोगणें, हें असून तें श्रीतुकाराममहाराजांच्या ‘देव भावाचा भुकेला । तुका वैकुंठासी नेला ॥’ या सद्बचनाप्रमाणें केवळ शुद्धभावानेंच कसें प्राप्त करून घेतां येतें, हें या ग्रंथांत फार मार्मिकरीतीनें अतिसुलभ करून दाखविण्यांत आलें आहे. सदर ग्रंथाच्या प्रकाशकांपैकीं परलोकवासी श्री. रामकृष्ण वासुदेव बर्वे, बी. ए. यांनीं ग्रंथ प्रसिद्ध झाल्यावर त्याची एक प्रत लोकमान्य टिळक यांस प्रेमादरपूर्वक सादर केली. लोकमान्यांनीं ‘हा ग्रंथ म्हणजे वेदांताचा एक मोठा कोशच आहे.’ असे जे उद्गार प्रस्तुत ग्रंथाबद्दल काढले त्यांवरून या ग्रंथाची योग्यता कोणासही कळून येण्यासारखी आहे, आणि तो लोकप्रिय होऊन विद्वज्जनांच्या आदरास पात्र झाला यांत नवल नाही.

या ७०० पृष्ठांच्या 'पुरुषार्थदीपिके'चे सार श्रीभाईंनी 'लघुबोध'नामक ११२ पानांच्या एका लहानशा पुस्तकांत मोठ्या कुशलतेने आणले असून हा छोटा ग्रंथ नित्यपठणयोग्य असाच झाला आहे. याचा जन्म भोगांवी कृष्णातटाकीं श्रीवामनपंडितांच्या समाधीस्थानी इ. स. १९२१ मध्ये झाला. यानंतर श्रीभाईचें दयाळु अंतःकरण अंग्रजी वाचकवर्गाच्या पारमार्थिक गरजांकडे सहज वळलें व त्यांनीं 'अमूरिझम अथवा प्रेमामृत' * नामक एक अद्वितीय व लोकप्रिय ग्रंथ इ. स. १९२२ त तयार केला. यांत पौर्वात्य व पाश्चात्य तत्त्वज्ञानाचा तुलनात्मक ऊहापोह झालेला आहे. हा ग्रंथ प्रसिद्ध होण्यापूर्वीच इ. स. १९१७ त "डे कार्मिने डेई डेओरम ऑर ऑन दी साँग ऑफ दी गॉड ऑफ गॉड्स" नामक 'श्रीभगवद्गीतेवरील विवेचनात्मक सुंदर विस्तृत टीका लिहून झाली होती. या टीकेत येऊन गेलेल्या महत्त्वाच्या सिद्धांतांचे व विचारांचे "अमूरिझम अथवा प्रेमामृत" हें केवळ सार होय, आणि त्या दृष्टीने हा लघुग्रंथ अत्यंत मननीय व नित्यपठणयोग्य असाच झाला आहे.

षडशास्त्रसंपन्न आणि परमभगवद्भक्त श्रीवामनपंडित यांनी श्रीभगवद्गीतेवर यथार्थदीपिका नामक जी अनुपम्य व अमोलिक विस्तृत टीका लिहिली आहे, तिचेंच श्रीभाईची वरील इंग्रजी टीका केवळ प्रतिबिंब होय. या टीकेत अनेक महत्त्वाचे मुद्दे व महत्त्वाचे सिद्धांत येऊन गेले असून सदर ग्रंथ पौर्वात्य व पाश्चात्य विद्वज्जनांच्या आवडीचा व आदराचा झाला आहे. मि.झोपेगनी नामक 'एका विद्वान् इटालिअन गृहस्थाच्या अवलोकनांत ही श्रीभाईची इंग्रजी टीका आल्यावर त्यांनीं ता. १७ अक्टोबर व ता. २१ डिसेंबर १९२५ च्या पत्रांत जे तिच्याबद्दल पुढील उद्गार काढले आहेत, त्यावरून ज्या पश्चिमेकडील लोकांसाठी ही टीका निर्माण झाली त्या लोकांना ती कशी आदरणीय व उपयुक्त वाटली, हें कळून येईल :-

"हीं पुस्तकें (श्रीभगवद्गीता-टीकेचीं) विद्वत्तापूर्ण असून तीं गहन ज्ञानानें भरलेलीं आहेत व तीं हिंदूंच्या षड्दर्शनांवर ईश्वरविषयक ज्ञानावर तर अद्भुत प्रकाश पाडतात. आणि यांत पुरातन वेदांतील सौंदर्याची बरीचशीं स्थळें पहावयास मिळतात. हीं दिव्य पुस्तकें संग्रही असल्याबद्दल मला अत्यंत अभिमान वाटत आहे. अशीं आणखी पुस्तकें प्रसिद्ध झाल्यास तीं कृपा करून मला अवश्य पाठवावीं, आणि त्यांची किंमत मी मोठ्या आनंदानें देईन. ...सदर पुस्तकें मी एका विश्वविद्यालयाचे प्राध्यपकांस पहावयास दिलीं होतीं आणि त्यांनीं जरी तीं अद्याप समग्र वाचून पाहिलीं नाहींत, तरी 'अशा प्रकारचा अद्वितीय ग्रंथ यूरोपखंडांत बहुतेक अज्ञात असावा, ही खरोखरच कींव करण्यासारखी गोष्ट आहे.' असे उद्गार त्यांनी मजपाशीं काढले."

याशिवाय श्रीभाईंनी 'रिलिजन ऑफ मॅनकाइंड' 'वंडरफुल रीकन्सिलिएशन', 'रिलिजन ऑफ लव्ह', 'नेशनल प्रेअर', 'इटरनल रिलिजन अँड इटरनल लव्ह' या चिमुकल्या पुस्तकांतून** अनेकविध विषयांचा परमार्थ थोडक्यांत फार मार्मिकरीतीने घेतलेला दिसून येत आहे. यानंतर इ. स. १९२८त सद्भक्ति मंदिरांत- "वैराग्य 'निवृत्ति' जदीं उपजे मनाला । 'ज्ञाना'कतो निजप्रभा तदिं दे जनांला ॥" या श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांच्या भावडांच्या स्तवनपर केलेल्या अभंगावर जीं प्रवचनें झालीं, त्या त्या प्रवचनांचें नवनीत फार मेहनतीने काढून श्रीभाईंनीं "श्रीज्ञानेश्वरमहाराज अथवा सद्भक्तिविजय" या सुंदर ग्रंथरूपी पात्रांत तें उत्तम प्रकारें साठविलें आहे. हाही ग्रंथ श्रीभाईंच्या इतर ग्रंथांप्रमाणेंच लोकांच्या आवडीचा झाला आहे.

श्रीभाईंनी इ. स. १९२८ मध्ये 'सद्भक्ति-प्रकाश' नामक एक स्वतंत्र मासिक संस्थेच्या तर्फे चालू केलें. तें अद्याप त्यांच्याच कृपेने सद्भक्तिचा प्रकाश पारमार्थिक क्षेत्रांत पूर्ववत् चांगलाच पाडीत आहे. या मासिकांत भक्ति-ज्ञान - वैराग्यपरिपोषक असेच अनेकविध विषय घेतले जात असून या विषयांवरील विवेचन श्रुति-स्मृति-संत यांच्या वचनाधारे केलें जात असते. 'सद्भक्ति' म्हणजे ज्ञानोत्तरभक्ति किंवा गुरुभक्ति असून, तिचा सर्वत्र प्रचार करणें हेंच या मासिकाचें ध्येय आहे, आणि त्याचें रहस्य श्रीवामनपंडिताच्या- "निर्गुणज्ञान सगुणभक्ति । आणि परमपुरुषार्थ सगुणमुक्ति । ऐसी गीता भगवदुक्ति । सार सकळां वेदांचें ॥" या अमोलिक वचनांत सांपडतें. प्रत्येक अंकांत सुरु केलेला विषय त्या अंकांतच पूर्ण करतां यावा या हेतूने या मासिकाचें आतां त्रैमासिकांत रूपांतर करण्यांत आलें आहे.

सेवानिवृत्त होण्याच्या थोडींच वर्षे पूर्वी श्रीभाईंना मुंबईचे लोकप्रिय पोलिस कमिशनरसाहेब मि.एस्.एम्.एड्वर्ड्स यांनी 'बॉम्बे गॅझिटिअर'साठी@ शिक्षणा संबंधीची सविस्तर माहिती पुरविण्याचें काम सोंपविलें होतें. ही महत्त्वाची कामगिरी श्रीभाईंनी अत्यंत परिश्रम घेऊन चांगलीच बजाविली. श्रीभाईंवर शाळाखात्यांतील शिक्षकवर्गाचें निःसीम प्रेम असल्यामुळे, या कामास लागणारी अवश्य ती माहिती गोळा करणें त्यांना फारच सोडस्कर झालें, हें सांगणें नकोच. अत्यंत परिश्रम घेऊन श्रीभाईंनीं मिळविलेली ही माहिती मि. एड्वर्ड्स साहेबांसच नव्हे, तर श्रीभाईंच्या ज्या वरिष्ठ अधिकाऱ्यांच्या मार्फत त्यांना ती पुढें रवाना करण्यांत आली त्यांनाही फार पसंत पडली आणि त्याबद्दल उभयतांकडून त्यांचा गौरव झाला. ही दुर्लभ माहिती शिक्षणखात्याच्या अत्यंत उपयुक्ततेची आहे.

* Amourism or Premamrita, Published in 1922

1) De Carmine Dei Deorum or on the Song of the God of Gods. (Published in three Parts from 1923-1925)

2) Mr. Rag. L. G. Zopegni - Corino, Italy.

** Religion of Mankind, Wonderful Reconciliation. Religion of Love or World Religion, A National Prayer, Eternal Religion and Eternal Love.

@ Bombay Gazetteer

(१९) श्रीरामेश्वर-मंदिर व श्रीभाईचें आत्मनिवेदन - श्रीरामेश्वर मंदिरांतील सेवाक्रम इ. स. १९३४ पर्यंत श्रीभाईच्या

इच्छेनुरूप यथासांग चालू होता. यानंतर मंदिराच्या एकंदर व्यवस्थेच्या व सेवेच्या बाबतींत असमाधानकारक अशा कांहीं गोष्टी घडून आल्यामुळे मंदिराच्या भरभराटीस थोडासा धक्का बसल्यासारखा झाला. परंतु, श्रीभाईच्या कृपेने या परिस्थितींत आतां बदल होत चालला असून मंदिर आपल्या पूर्व वैभवाच्या दिशेने हळुहळु पाऊल टाकीत असल्याचें पाहून अत्यंत समाधान होत आहे. वर वर्णिलेल्या अव्यवस्थेच्या व अनास्थेच्या कालांत घडलेल्या गोष्टींनीं श्रीभाईच्या नाजूक प्रकृतीवर बराच परिणाम झाला व कांहीं भक्तमंडळीच्या विनंतीवरून श्रीभाई लोणावळ्यास हवा बदलण्यासाठीं गेले. लोणावळ्याहून परत आल्यावरही श्रीभाईच्या तब्यतींत विशेष फरक झाल्याचें दिसून आलें नाहीं. असो. यानंतर थोड्याच दिवसांनी श्रीभाईंनीं एकांतांत श्रीदादाभाईकडे आपलें अंतःकरण खुलें करून सद्भक्ति-मंदिरासंबंधीं, मंडळीसंबंधीं व इतर कांही महत्वाच्या बाबतींसंबंधी मध्यरात्रपर्यंत भाषण केलें व त्यांना जें कांही सांगावयाचें होतें तें सर्व त्यांनीं सांगून टाकलें. श्रीभाईच्या पश्चात् पुढें ज्या कांही गोष्टी घडून आल्या तेणेंकरून श्रीभाईच्या वरील सर्व निवेदनावर बराच प्रकाश पडला आणि श्रीभाईचे मनोगत श्रीदादाभाईच्या पूर्णपणें लक्षांत येऊन चुकलें. मंदिराची एकंदर व्यवस्था श्रीदादाभाईंनीं या धोरणानेंच चालू ठेविल्यामुळे आतां सद्भक्ति-मंदिराच्या कार्य-क्षेत्रांत जी प्रगति-जो उत्साह दिसून येत आहे, तें याचेंच फळ होय.

(२०) श्रीभाईचें अखेरचें दुखणें व अवतारकार्य-समाप्ति :- श्रीभाईच्या वरील आत्मनिवेदनांतर थोड्याच

महिन्यांनीं श्रीगणेशचतुर्थीचे दिवशीं श्रीभाईची तब्यत एकाएकीं बिघडली. त्यांना अर्धांगवायूचा विकार झाल्याचें डॉक्टरांनीं ठरविलें. श्रीभाईंना यापूर्वीं मलबारी वैद्य पंडित महादेवस्वामी यांचे औषधोपचार चालू होते आणि त्यांचे एकंदर प्रकृतिमान त्यांच्या औषधोपचारांनीं चांगलेंच सुधारलें होते. श्रीदादाभाईंना श्रीभाईची अशी आज्ञा होती कीं, पुढें केव्हांही होणाऱ्या त्यांच्या दुखण्यांत वैद्यबावांचेंच औषध चालू ठेवावें व त्यांना जरूर वाटल्यास डॉक्टरांच्या पाश्चात्य वैद्यशास्त्रांचा फायदा घेण्यास मुळींच हरकत नाहीं. श्रीभाई हे इन्जेक्शन्स घेण्याच्या अगदीं विरुद्ध होते. कारण, ते नेहमीं म्हणत कीं, हे राक्षसी उपचार आहेत आणि त्यांचा सात्त्विकांवर प्रयोग कधींही होऊं नये. याच श्रीभाईच्या इच्छेनुरूप त्यांच्या या अखेरच्या दुखण्यांत वैद्यबावांचेच औषधोपचार चालू होते. मलबारी पद्धतीनुरूप औषधें, मालीश वगैरे करण्यास वैद्यबावांनीं मुळींच कमतरता केली नाहीं. इतकेंच नव्हे, तर त्यांनीं अमोलिक रसायनें देऊन प्रकृति सुधारण्याचे भगीरथ प्रयत्न केले. परंतु, श्रीभाईची प्रकृति फुलासारखी नाजूक असल्यामुळे या भयंकर दुखण्यानें त्यांची तब्यत दिवसेंदिवस खालावतच गेली. तरी औषधोपचार व्यवस्थितपणें चालू असल्यामुळे त्यांनीं आपल्या प्रिय भक्तवृंदाला त्या स्थितींतही १३ महिनेपर्यंत आपण कष्ट सोसून आपल्या गोड समागमाचा लाभ दिला, हें त्यांच्या दयाळुत्वाचें एक द्योतक होय. या तेरा महिन्यांत त्यांच्या निकटवासी भक्तवर्गानें जे परिश्रम घेतले आणि जी एकनिष्ठपणें त्यांची सेवा केली, ती अवर्णनीय आहे. श्रीभाईच्या शय्यास्थानीं रात्रंदिवस आळीपाळीनें एकदोन माणसें त्यांच्या सेवेसाठीं नेहमीं तत्पर असत. रात्रौ अशाप्रकारें आळीपाळीनें जागरण करून श्रीभाईची ही अखेरची सेवा करण्याचा ज्यांना बाहुभाग्यानें योग आला, त्यांच्या पुण्याईची कोण गणना करील ? असो. श्रीभाईंनीं अशाप्रकारें आपल्या अतिनिकटच्या प्रेमळ भक्तवृंदास अतिनिकट सेवेचा परमलाभ देऊन आश्विन व. ३, शके १८५७ (सोमवार, ता. १४-१०-१९३५) रोजीं प्रदोषकाळीं आपला पवित्र देह येथें ठेविला व श्रीवैकुंठास गमन केलें. गुरुवर्य श्रीभाईसारख्या थोर भगवद्विभूतीना येथें राहणें किंवा निजधामाला जाणें, हीं दोन्ही सारखींच होतीं. कारण, भगवंतानें त्यांचे घरच वैकुंठ केल्यामुळे त्यांना निराळें वैकुंठ असें कांही राहिलें नव्हतें (ते न घेती वैकुंठीची वाट । त्यांचे घरचि मी करी वैकुंठ । तेथें चिन्मात्रें फुटे पहांट । पिके पेठ संतांची ॥- एकनाथमहाराज). या त्यांच्या वियोगानें तर त्यांच्या कुटुंबियांस, असेष्टांस व प्रेमळ भक्तवृंदास दुःखसागरांतच लोटून दिलें. त्यांच्या समाधानार्थ त्यांनीं जें ‘चरमाष्टक’ (चरित्र पृ. २. पहा) ठेऊन दिलें आहे, त्यांत आपल्या पश्चात् कशा तऱ्हेनें वागलें असतां आपल्या चरणाची अखंड प्राप्ति होईल, हें त्यांनीं स्पष्टपणें सांगितलें आहे. या अष्टकाच्या ‘नका करुं शोक पिता पुत्र एक’ या चरणांत आपण व आपलें दुहेरीपुत्र श्रीदादाभाई हे एकरूप असल्यामुळे शोक करण्याचें मुळींच कारण नाहीं, असें स्पष्ट सांगून पुढील कार्यभाग आपल्या इच्छेनुरूप त्यांच्या हातूनच यथापूर्व होणार असल्याचें त्यांनीं यांत ध्वनित केलें आहे; आणि वास्तविक येथील सर्व मंडळींचा हा तर आतां प्रत्यक्ष अनुभवच आहे. असो.

श्रीभाईच्या पूर्णकृपेनें-पूर्णाशीर्वादानें सद्भक्ति-मंदिर त्यांच्या इच्छेनुरूप यथापूर्व चाललें असून श्रवणकीर्तनादि भक्तीच्या योगानें अनेक जीव आपला उद्धार* करून घेत आहेत. आद्यसद्गुरु श्रीनारायणमहाराज जालवणकर यांनीं “एकत्र रहा आणि परमार्थ करा” म्हणून केलेला हितोपदेश जरी त्यांच्या हयातींत फलद्रुप होऊं शकला नाहीं, तथापि श्रीदादाभाईंनीं श्रीकाशीस हनुमानघाटीं त्यांच्या पादुकास्थानाच्या दर्शनास गेल्यावेळीं-“संप्रदाय तोही रक्षोनि चालवा । भक्तवृंद न्यावा स्ववैकुंठी ॥” म्हणून केलेली प्रार्थना महाराज कसे सिद्धीस नेत आहेत, ही तर आतां सर्वांच्या प्रत्यक्ष अनुभवाची गोष्ट आहे.

* श्रीदत्तपंचककृपाचि फळास आली । सद्भक्ति-मंदिर इमारत सिद्ध झाली ।

श्रीवामनें करवुनी सुप्रवेश नामें । सात्त्विक जेथ बहु उद्धरिले श्रीरामें ॥

- श्रीमंगेशसुधा.

(२१) चरित्रलेखकाचें हृदय, समर्पण, प्रार्थना व विज्ञप्ति :- श्रीभाईचें हें परमपावन उद्बोधक गोड चरित्र पुढील संतवचनांत निवेदिल्याप्रमाणें श्रीभाईनी मला अज्ञापून केवळ आपल्या कृपाशीर्वादानें माझ्यासारख्या हीनदीन-अज्ञबालकाकडून लिहविलें हा केवळ त्या दयासागराचा मजवर अनुग्रहच होय, आणि म्हणून ही अल्पसेवा त्यांच्या भवतारक, त्रितापहारक व परमपावन अशा कोमलचरणीं अतिनम्रभावे अर्थात् अनन्यभावे समर्पण करून लीन होतो :-

“अहो सद्गुरूचें मी असें बाळ । म्हणोनि त्याचें गुज पावलों निर्मळ । जैसैं पितयाचें गुप्तधनही सकळ । पावे अखिल पुत्र जैसा ॥ तैसा मी सद्गुरूचें अपत्य जाण । म्हणोनि त्याचें जें गुप्तज्ञानघन । तें प्राप्त झालें मी तत्कृपेंकरून । वेव्हारा पूर्ण स्वयेंचि झालों ॥ - चित्सदानंदलहरी; स्वामीचा तो अंकिला । सद्गुरूनीं आज्ञापिला । नारायण तें बोलिला । दत्तानें जें बोलिलें ॥ सकळांचा मी किंकर । सर्वासि माझा नमस्कार । मी काय ग्रंथीं सारासार । लिहूं जाणें जडबुद्धी ॥ देवें मातें आड केलें । दत्तें सारें बोलिलें । माझें हातीं लिहविलें । तुमचें तुम्हीं जाणावें ॥” - शांतिसागर

परमपूज्य गुरुवर्य श्रीभाईच्या थोर चरित्रनिधींतील वरील २१ चिद्रत्नें जीं त्यांच्याच केवळ कृपाप्रसादें माझ्या हातीं आलीं, त्यांची सुंदर माला गुंफून ती प्रिय वाचकांस सादर करीत आहे. श्रीभाईच्या परमपावन चरित्रोद्धीच्या अफाट उदरांत अद्याप कितीतरी अमोलिक चिद्रत्नें सांठविलेलीं आहेत, तीं माझ्या अल्पशक्तीच्या-अल्पमतीच्या आटोक्याबाहेरचीं आहेत. पुढें मागें श्रीभाईच्या कृपेनें त्याच्या विस्तृत चरित्र-लेखानाचा योग आल्यास श्रीभाई एखाद्या हुशार पाणबुड्याची योजना करून त्याच्या हस्ते या अमोलिक रत्नांचा लाभ आम्हांस घडवून देतील अशी तूर्त आशा बाळगतो व वाचकांस पुढील विज्ञप्ति करून त्यांची रजा घेतों :-

श्लोक

“चिद्रत्नमाला अजि सिद्ध जे ते । अर्पीतसें सादर प्रेमचितें ।
घाला गळीं बंधु हितार्थ साधा । जेणें न स्पर्शें भवदुःखबाधा ॥”

फलश्रुति

श्रीमहिपतीबावांनी संतचरित्र-वाचनाची फलश्रुति जी पुढील ओल्यांत दिली आहे, त्याप्रमाणें परमपूज्य गुरुवर्य श्रीभाईच्या वरील रसाळ, उद्बोधक व परमपावन चरित्राचें यथावकाश अध्ययन केल्यानें तें मंगलदायक होऊन वाचकांचे सर्व मनोरथ पूर्ण करील व अंतिमध्ये जें परंधाम किंवा वैकुण्ठ त्याची प्राप्ति करून देऊन श्रीभाईच्या समागमांत अखंडानंदानुभवाचा भोग भोगवयास लावील, अशी याची फलश्रुति आहे :-

“संतचरित्रें वाचितां आधि । तत्काळ होईल चित्तशुद्धि । कदापि न राहे द्वेषबुद्धि । तेणेंचि भवाब्धि पार होय ॥ धन्य काल सुदिन आजिचा । जे भक्तचरित्र वर्णिती वाचा । श्रवणीं एके तो दैवोचा । प्रेमभक्तीचा अधिकारी ॥ एका संतकथेचीं अक्षरें । हृदयीं रिघतां कर्णद्वारें । शांति क्षमा अंगी संचरे । वैराग्यभरें करूनी ॥ कार्नी ऐकतांच हे गोष्टी । भूतदया उपजे पोटी । विकल्प पळे उठाउठी । ज्ञानदृष्टी करूनी ॥ जे भक्तकथा अखंड गात । त्यांसि भेटेल रुक्मिणीकांत श्रोतायांचे मनोरथ । पूर्ण होतील तत्काळ ॥”

॥ श्रीसद्गुरुचरणार्पणमस्तु ॥